

Πλούτος και φτώχεια στη βυζαντινή κοινωνία

*Όψεις της καθημερινής ζωής της αριστοκρατίας
και των λαϊκών στρωμάτων.
Αστική και αγροτική ζωή. Φιλανθρωπία.*

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ

Β΄ Γυμνασίου

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ

Πλούτος και φτώχεια στη βυζαντινή κοινωνία

**Όψεις της καθημερινής ζωής
της αριστοκρατίας και των λαϊκών στρωμάτων.
Αστική και αγροτική ζωή. Φιλανθρωπία.**

Β' Γυμνασίου

Επιτροπή Παρακολούθησης και Παραλαβής:

- **Πολυμέρης Βόγλης** (Πρόεδρος)
Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
- **Χριστίνα Κουλούρη**
Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
- **Γεώργιος Κόκκινος**
Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου
- **Βασίλειος Τσάφος**
Αναπληρωτής Καθηγητής ΤΕΑΠΗ ΕΚΠΑ
- **Άγγελος Παληκίδης**
Επίκουρος Καθηγητής Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης
- **Κωνσταντίνος Κασβίκης**
Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Συντονισμός:

Άγγελος Παληκίδης

Εμπειρογνώμονες εκπόνησης:

Παναγιώτης Γατσωτής, *Εκπαιδευτικός Δημοσίου Τομέα (ΠΕ02)*

Τριαντάφυλλος Πετρίδης, *Εκπαιδευτικός Δημοσίου Τομέα (ΠΕ02)*

Βασιλική Σακκά, *Εκπαιδευτικός Δημοσίου Τομέα (ΠΕ02)*

Προεκτυπωτικές εργασίες:

ΙΤΥΕ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Γεράσιμος Κουζέλης,
Πρόεδρος του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Το παρόν εκπονήθηκε αμισθί και εγκρίθηκε με την υπ' αριθμ. 51/25-10-2018 Πράξη του Δ.Σ του Ι.Ε.Π.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΦΑΚΕΛΟΣ

Πλούτος και φτώχεια στη βυζαντινή κοινωνία

**Όψεις της καθημερινής ζωής
της αριστοκρατίας και των λαϊκών στρωμάτων.
Αστική και αγροτική ζωή. Φιλανθρωπία.**

Β΄ Γυμνασίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικά

Διασύνδεση με το πρόγραμμα σπουδών, σκεπτικό – σύντομη περιγραφή, στόχοι, έννοιες κλειδιά – ιστορικές έννοιες 5

Δραστηριότητες

Θεματικός άξονας 1: Πλούσιοι και φτωχοί στο Βυζάντιο..... 9

Θεματικός άξονας 2: Οι πένντες, οι δυνατοί, η Πολιτεία..... 27

Θεματικός άξονας 3: Η φιλάνθρωπία στο Βυζάντιο..... 47

Βιβλιογραφικές παραπομπές 65

Αξιολόγηση: ασκήσεις συνολικής αποτίμησης στην ολομέλεια 72

Παράρτημα: βιβλιογραφία και ιστογραφία

(χρησιμοποιηθείσα και προτεινόμενη)..... 75

Εισαγωγικά

Διασύνδεση με το πρόγραμμα σπουδών

Ο παρών θεματικός φάκελος προεκτείνει, σε εύρος και σε βάθος, τη διδακτική επεξεργασία των παρακάτω διδακτικών ενοτήτων του Προγράμματος Σπουδών Ιστορίας της Β΄ Γυμνασίου:

1. Ο μετασχηματισμός της αυτοκρατορίας: διοίκηση, οικονομία, κοινωνία, όπου γίνεται λόγος για «δυνατούς» και «πένντες», για «ελεύτερους» και «εξαρτημένους» γεωργούς, για συγκέντρωση της γης (μεγάλες γαιοκτησίες).
2. Οι ποληλαπλές όψεις των δύο δυνασσειών: οι Μακεδόνες και οι Κομνηνοί, όπου γίνεται λόγος, μεταξύ άλλων, και για την στάση των δύο δυνασσειών απέναντι σε «δυνατούς» και «πένντες».
3. Μια νέα ελίτ εδραιώνεται: η βυζαντινή αριστοκρατία του 12ου αιώνα, όπου γίνεται λόγος για την στρατιωτική και γαιοκτητική αριστοκρατία του Βυζαντίου την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών.

Σκεπτικό – σύντομη περιγραφή

Ο τίτλος του θέματος («Πλούτος και φτώχεια στη βυζαντινή κοινωνία»), αν μετασχηματιστεί σε *πρόβλημα προς επίλυση* ή *ερευνητικό ερώτημα*, μπορεί να αναλυθεί ως εξής: «Πώς ζούσαν πλούσιοι και φτωχοί στη βυζαντινή πόλη και ύπαιθρο; Ποια προβλήματα αντιμετώπιζαν και πώς επιχειρούσε να τα επιλύσει το βυζαντινό κράτος;». Το χρονικό εύρος εστιάζει περισσότερο στη Μέση Βυζαντινή Περίοδο (7ο αι. - 1204) και ο χώρος συμπίπτει με την έκταση του βυζαντινού κράτους.

Η επιλογή του θέματος αποβλέπει στην προσέλευση του ενδιαφέροντος των παιδιών διαμέσου της ενασχόλησής τους με ζητήματα καθημερινής ζωής και στην ευαισθητοποίησή τους σε ζητήματα κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Εξάλλου, οι πτυχές αυτές του ιστορικού παρελθόντος εύκολα επικαιροποιούνται με την αναζήτηση ομοιοτήτων και διαφορών, συνεχειών και αλλαγών, με τη σύγχρονη ζωή.

Το θέμα προσεγγίζεται διδακτικά πάνω σε τρεις θεματικούς αξόνες:

1. Πλούσιοι και φτωχοί
2. Η πολιτεία, οι δυνατοί και οι πένντες
3. Η φιλανθρωπία

Στόχοι

Γενικός στόχος:

Γενικός στόχος του θεματικού φακέλου είναι να προτείνει μεθόδους αξιοποίησης ιστορικών πηγών, προκειμένου οι μαθητές και οι μαθήτριες να κατανοήσουν, να προβληματιστούν και να παρουσιάσουν τεκμηριωμένα χαρακτηριστικές εκφάνσεις της καθημερινής ζωής πλούσιων και φτωχών στη βυζαντινή κοινωνία, με έμφαση στις μεταξύ τους σχέσεις, στα προβλήματα που δημιουργούνταν και στη στάση του βυζαντινού

κράτους, καθώς και της εκκλησίας στην αντιμετώπιση των αυτών προβλημάτων. Προσεγγίζοντας το θέμα με όρους ιστορικής σκέψης, αυτό σημαίνει να μελετήσουν, να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν ένα διαχρονικό κοινωνικό φαινόμενο (τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες) με ιστορικούς όρους.

Ειδικοί στόχοι:

Οι μαθητές και οι μαθήτριες:

1. Να γνωρίσουν όψεις της καθημερινής ζωής, καθώς και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι πλούσιοι και οι φτωχοί στη βυζαντινή κοινωνία.
2. Να συσχετίσουν συγκεκριμένα συμβάντα (μικροϊστορία) με γενικότερες ιστορικές –κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές– εξελίξεις (μεγάλη εικόνα) κατά την εξεταζόμενη περίοδο.
3. Να κατανοήσουν τις αντιλήψεις και τις αξίες των βυζαντινών σχετικά με τη φιλάνθρωπία και να τις συγκρίνουν με τις σημερινές.
4. Να ευαισθητοποιηθούν πάνω σε ζητήματα κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων.
5. Να αναζητήσουν και να εντοπίσουν ομοιότητες και διαφορές ως προς την διαχείριση του πλούτου και την αντιμετώπιση της φτώχειας ανάμεσα στο ιστορικό παρελθόν που εξετάζουν και τη δική τους εποχή.
6. Να διακρίνουν διαφορετικά είδη ιστορικών πηγών, να μπορούν να τις επεξεργάζονται και να αντλούν και να αξιολογούν πληροφορίες, ώστε να διατυπώνουν τεκμηριωμένο ιστορικό λόγο.

Έννοιες κλειδιά-ιστορικές έννοιες:

Ιστορικές έννοιες πρώτου επιπέδου: *δυνατοί, ταπεινοί, πένντες, πλούτος, φτώχεια, κοινωνικές ανισότητες, αριστοκρατία, λαϊκά στρώματα, επίδειξη, ταπείνωση, φιλάνθρωπία.*

Δευτέρου επιπέδου ιστορικές έννοιες: *ομοιότητες-διαφορές, χρόνος-χώρος, ενσυναίσθηση, ιστορική φαντασία.*

Διάρθρωση Θεματικού Φακέλου

Ο Θεματικός Φάκελος διαρθρώνεται σε τρεις Θεματικούς Άξονες, κατανεμημένους σε Φύλλα Εργασίας: ο πρώτος αφορά στις κοινωνικές κατηγορίες των πλουσίων και των φτωχών στη βυζαντινή κοινωνία, ο δεύτερος στους λεγόμενους «δυνατούς» και τα μέτρα της Πολιτείας για την αντιμετώπιση της αυξανόμενης δύναμής τους και ο τρίτος στη θεωρία και την πρακτική της φιλάνθρωπίας στο συγκεκριμένο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο. Η επεξεργασία του φακέλου ολοκληρώνεται με τη συνολική αποτίμηση-αξιολόγηση και τον αναστοχασμό. Η εφαρμογή του Θ.Φ. αναμένεται να ολοκληρωθεί συνολικά σε τρεις διδακτικές ώρες. Ειδικότερα:

- Ο κάθε Θεματικός Άξονας αναμένεται να ολοκληρωθεί σε μια διδακτική ώρα. Το υλικό είναι περισσότερο από όσο ίσως χρειάζεται, έτσι ώστε οι εκπαιδευτικοί να έχουν τη δυνατότητα επιλογής της αξιοποίησης μέρους ή όλου, με βάση τη

σύνθεση της τάξης στην οποία θα διδαχθεί (έμφυλη, πολιτισμική, δυνατότητες κλπ) ή/και τις συνθήκες του σχολείου.

- Τα Φύλλα Εργασίας σε κάθε άξονα θα μοιραστούν σε ομάδες, έτσι όπως προτείνεται ή με διαφορετική ομαδοποίηση: ο εκπαιδευτικός θα έχει την ευχέρεια να επιλέξει το σχήμα που ταιριάζει στη δική του τάξη/τμήμα.
- Είναι σημαντικό να αξιοποιηθούν οι βιωματικές προσεγγίσεις, όπως προτείνεται στα Φ.Ε., έτσι ώστε να αναπτυχθεί η ενσυναίσθηση.
- Όπου υπάρχει δυνατότητα αξιοποίησης Τ.Π.Ε. είναι καλό να γίνει. Ωστόσο, ο Θ.Φ. μπορεί κάλλιστα να λειτουργήσει χωρίς Η/Υ. Στο πλαίσιο αυτό, η αξιοποίηση εργαλείων όπως οι εννοιολογικοί χάρτες βοηθούν στην οργάνωση και κωδικοποίηση της γνώσης.

Φύλλα Εργασίας

Τα Φύλλα Εργασίας οργανώνονται στη βάση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, κειμενικών και οπτικών. Προτείνονται ομάδες εργασίας για το καθένα και σειρά ενδεικτικών ερωτημάτων και δραστηριοτήτων. Η επεξεργασία και οι προτεινόμενες προσεγγίσεις είναι ενδεικτικές. Ο εκπαιδευτικός με τα παιδιά της τάξης του έχουν την τελική ευθύνη της επιλογής ή της προσαρμογής τους με στόχο τα καλύτερα δυνατά μαθησιακά αποτελέσματα.

Σε κάθε Φ.Ε. προηγείται κατατοπιστικό εισαγωγικό σημείωμα για το θέμα που μελετάται και πριν από κάθε πηγή δίνεται βασική πληροφόρηση, ώστε οι μαθητές να οδηγηθούν στην αναγνώριση της ταυτότητας της πηγής (ποιος, πού, πότε, γιατί - πρωτογενής ή δευτερογενής) και να τη συσχετίσουν ουσιαστικά με το ερώτημα ή με τη δραστηριότητα που τους έχει ζητηθεί.

Ζητούμενο είναι να γίνει κατανοητή η διαδικασία της ιστορικής διερεύνησης στη βάση συγκεκριμένων ερωτημάτων (*πρόβλημα προς επίλυση*) και να ευχαριστηθούν οι μαθητές το «ταξίδι» αυτό, νοούμενο και ως πορεία μύησης στην ιστορική επιστήμη. Οι στόχοι πολιτείας (όσοι δηλαδή αποβλέπουν στην καλλιέργεια της ιδιότητας ενεργού πολίτη) είναι επίσης σημαντικοί.

Θεματικός άξονας 1:
Πλούσιοι και φτωχοί στο Βυζάντιο
Φύλλα Εργασίας Α, Β, Γ, Δ

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Α/ΟΜΑΔΑ Α

Πλούσιοι και φτωχοί στο Βυζάντιο

Η ζωή στην ύπαιθρο ήταν ιδιαίτερα σκληρή για τους φτωχούς αγρότες, όπως και για τους δούλους που εργάζονταν στα σπίτια των πλουσίων, στα κτήματα και αλλού. Στις πηγές 1.1-1.5 σύγχρονοι ιστορικοί αναλύουν τη ζωή των φτωχών αγροτών του Βυζαντίου βασισμένοι σε πηγές της εποχής.

Πηγή 1.1

[Ο βυζαντινός αγρότης]

Τα χωριά είναι πολύ μικρά, ασημαντοι οικισμοί, ο καθένας με 10 ως 30 ή 40, το πολύ αγροτικά νοικοκυριά. Φυσικά, ο αγρότης χτίζει μόνος του το ευτελές σπίτι του, μονώροφο κτίσμα, στεγασμένο με κεραμίδια ή άχυρο και μια αυλή, κάποιες φορές με πηγάδι και μικρά προσκτίσματα. Το ταπεινό ντύσιμο του αγρότη ελάχιστα άλλαξε στη διάρκεια αιώνων: ένας κοντός μανδύας που πέφτει από τους ώμους, ένας χιτώνας-πουκάμισο από πρωτόγονο ύφασμα ή χονδροειδές μαλλί και ένας είδος χοντρού παντελονιού, πάνω στο οποίο δένονται τα κορδόνια των επίσης πρωτόγονων παπουτσιών του, όπως απεικονίζεται στο ιστορημένο χειρόγραφο των Ομιλιών του Γρηγορίου Ναζιανζηνού του 11ου αιώνα, στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού. Η διατροφή του αγρότη-χωρικού καθοριζόταν από τις δυνατότητές του. Τις πιο πολλές φορές περιοριζόταν στο κριθαρένιο ψωμί, νερωμένο κρασί και λαχανικά.

Χαρακτηριστικό έσχατης ένδειας ήταν να τρώει φλούδες σταριού, πίτουρα, βελανίδια. Το πρωί ο αγρότης έτρωγε πολύ, το μεσημέρι μέτρια, και πριν από το νυχτερινό ύπνο μόνο φρούτα και λαχανικά. Κάποιοι πολύ φτωχοί έτρωγαν μόνο μία φορά την ημέρα. Ψωμί από σιτάρι, κουκιά, κρασί, τυρί θεωρούνταν πολυτέλεια. [...] Το ελαιόλαδο και οι αλιτισμένες ελιές αποτελούσαν επίσης επιζητά είδη διατροφής.

Τηλέμαχος Λουγγής, *Ο βυζαντινός αγρότης*, 2002

Πηγή 1.2

Με τα δεδομένα της νομοθεσίας του 10ου αι[ώνα], στους πένντες μπορεί να ανήκουν τόσο οι αγρότες που παρέχουν κάποια υπηρεσία στο κράτος (π.χ. οι στρατιώτες), όσο και οι απλοί φορολογούμενοι αγρότες. Οι πηγές δίνουν έμφαση στην αστάθεια των συνθηκών που οδηγούσαν στην κοινωνική τους υποβάθμιση. Η συσσώρευση των φόρων, η μειωμένη απόδοση της γης, η απώλεια των καματηρών ζώων, μία καταστροφική επιδρομή εχθρών ή ακραία φυσικά φαινόμενα όπως ο χειμώνας του 927/8 μπορούσαν να οδηγήσουν τους πένντες στην απόλυτη πτωχεία. Η είσοδος αυτών των νεόπτωχων στην υπηρεσία ισχυρών προσώπων –στην περίπτωση των στρατιωτών στην υπηρεσία των ανωτέρων τους, η ευκαιριακή μισθωτή εργασία ή ακόμα και η επαιτεία ήταν συχνός τρόπος αντίδρασης.

Έφη Ράγια, *Φτωχοί και πλούσιοι στο μέσο Βυζάντιο: πενία, πλούτος και εξουσία*, 2013

Πηγή 1.3

[Οι ανάγκες των φτωχών]

Η λαϊκή θυμοσοφία κατέγραψε: «Πενία δὲ σοφίαν ἔλαχε: παρόσον οἱ πένντες πολλὰς τέχνας ἐπιτηδεύουσι» [η φτώχεια συναντά τη σοφία, αφού οι φτωχοί κάνουν πολλὲς δουλειές]. Οι πρώτες ανάγκες των πτωχών ήταν η τροφή και η ένδυση, στις μεγάλες πόλεις ακόμα και η στέγαση μπορούσε να είναι πρόβλημα. Φαινόμενα επαιτείας ακόμα και στην ύπαιθρο δεν ήταν σπάνια συνεπεία λιμνών, φυσικῶν καταστροφῶν και πολέμων, ἢ μετὰ ἀπὸ κακές σοδεῖες. Οι πτωχοί συχνά χτυπούσαν την πόρτα των μοναστηριῶν για να πάρουν λίγο σιτάρι [...]. Μαρτυροῦνται ωστόσο και ακραία περιστατικά. Γυναίκες να δίνουν τα παιδιά τους στα μοναστήρια, επειδὴ δεν είχαν να τα θρέψουν ἢ επειδὴ ήταν ἀνάπηρα και προσέθεταν μόνο βάρος στην οικογένεια, ἢ πατέρες που εκπόρνευαν τις κόρες τους γιατί είχαν περιπέσει σε μεγάλη φτώχεια. Στην επαρχία η διαβίωση συχνά εξαρτιόταν ἀπὸ την κατοχή ενός ζώου, είτε μεταφορικού, που θα εκτελούσε μεταφορές, είτε καματηρού, για το ὄργωμα της γῆς. Για το λόγο αυτό η δωρεά ζῶων στους πένντες και τους πτωχοὺς συνιστοῦσε μέγιστη φιλάνθρωπία.

Ἐφη Ράγια, *Φτωχοί και πλούσιοι στο μέσο Βυζάντιο: πενία, πλούτος και εξουσία*, 2013

Πηγή 1.4

Η φορολογία των αγροτών

Ενώ η φορολόγηση επιβαλλόταν σε κάθε σπίτι και σε κάθε γαιοκτήμονα ξεχωριστά, το συνολικό οφειλόμενο ποσό ἔπρεπε να καταβάλλεται ἀπὸ την κοινότητα σε χρυσὰ νομίσματα. [...] Υπεύθυνοι γι' αυτή τη διαδικασία ήταν οι προύχοντες των χωριῶν, οι οποίοι φρόντιζαν να καλυφθεῖ οποιοδήποτε πιθανό ἔλλειμμα. Αν μια γυναίκα, φερ' εἰπεῖν, ἔιχε χάσει τον ἄντρα της και τους γιους της και της ήταν ἀδύνατο να καλλιεργήσει τα κτήματα της οικογένειας, τότε οι γείτονες ἔπρεπε να τη στηρίξουν ἀναλαμβάνοντας οι ἴδιοι την εργασία και, αφού μοιράζονταν τη σοδειά, να τη βοηθήσουν να πληρώσει τους φόρους της. Οι αξιωματοῦχοι που ήταν υπεύθυνοι για τη φορολογία ἐνδέχεται να της παραχωρούσαν φορολογικὲς ἐλαφρύνσεις, ἢ, ακόμα και ἀπαλλαγὴ. Ὅμως, τελικά, υπήρχε μεγάλη πιθανότητα τα αγροτεμάτιά της να περάσουν στην κατοχή των γειτόνων της.

Τζούντιθ Χέριν, *Τι είναι το Βυζάντιο*, 2008

Πηγή 1.5

[Η αδυναμία των αγροτών να πληρώσουν φόρους και η εκμετάλλευση των πρώτων από τους δυνατούς]

Η ισχύς που απέκτησαν αυτοί οι μεγαλογαιοκτήμονες εξαγοράζοντας τις ιδιοκτησίες των μικροκαλλιεργητών απείλησε με εξάρθρωση την κοινωνική δομή της υπαίθρου. Χάρη στην απόκτηση τεμαχίων αγροτικής γης οι δυνατοί αύξαναν τους πόρους τους, αποδυναμώνοντας παράλληλα τις αγροτικές κοινότητες. Οι αγρότες που πτώχευαν και πουλούσαν τις ιδιοκτησίες τους περιέχονταν συνήθως στον έλεγχο των ισχυρών γαιοκτημόνων [...].

Οι αυτοκράτορες του 10^{ου} αι. εξέδωσαν μια σειρά νόμων που αποσκοπούσαν στη στήριξη της συλλογικής ταυτότητας της κάθε αγροτικής κοινότητας και στην απώθηση των ισχυρών γειτόνων τους.

Τζούντιθ Χέριν, *Τι είναι το Βυζάντιο*, 2008

Φτωχοί μικροκαλλιεργητές εκθέτουν τα προβλήματά τους
στο Γρηγόριο το Θεολόγο.

Πηγή 1.6

Λεπτομέρεια από μικρογραφία χειρογράφου του 12ου αιώνα. Άγιο Όρος, Μονή Παντελεήμονα.

Βυζαντινοί αγρότες εισπράττουν τα ημερομίσθιά τους
για την καλλιέργεια αμπελιού.

Πηγή 1.7

Μικρογραφία χειρογράφου του 11ου αιώνα. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας.

Φύλλο Εργασίας Α: Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

- Αφού μελετήσετε τις πηγές 1.1, 1.2, 1.3, 1.4 και 1.5 να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:
  - Τι είδους πηγές είναι; Σε τι αναφέρονται;
  - Ποια προβλήματα αντιμετώπιζαν οι φτωχοί κάτοικοι της υπαίθρου την εποχή στην οποία αναφέρονται οι πηγές;
  - Πώς προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα αυτά;
  - Σύμφωνα με την πηγή 1.4 ποιες ήταν οι συνέπειες της βαριάς φορολογίας για τους αδύνατους; Γιατί νομίζετε ότι χρησιμοποιείται το παράδειγμα της χήρας;
- Αφού μελετήσετε την πηγή 1.6 να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:
  - Με ποιο τρόπο ή τρόπους αποδίδει ο ζωγράφος τη φτώχεια των εικονιζόμενων;
  - Γιατί νομίζετε ότι οι εικονιζόμενοι απευθύνονται σε εκπρόσωπο της εκκλησίας;
  - Φαντάσου ότι είσαι ο Ευσέβιος, ένας φτωχός αγρότης από τη Μικρά Ασία. Απευθύνεσαι στον επίσκοπο της περιοχής σου και του εκθέτεις τα προβλήματά σου. Τι θα του έλεγες; [αξιοποίησε τις πηγές 1.2, 1.3 και 1.4]
- Αφού μελετήσετε την πηγή 1.7 να απαντήσετε στις παρακάτω ερωτήσεις:
  - Περιγράψτε τις δύο εικόνες· να επιμείνετε στις λεπτομέρειες: ένδυση, κτίσμα, στάση σώματος, εργαλεία.
  - Να συγκρίνετε τις πηγές 1.1, 1.6 και 1.7. Ποιες πληροφορίες που αναφέρονται στην πηγή 1.1 εικονογραφούνται στις πηγές 1.6 και 1.7;
  - Με ποιους τρόπους ο μικρογράφος αποδίδει την διαφορά μεταξύ εργοδότη και εργαζομένων;
  - Αφηγηθείτε τη μικρή ιστορία που αναπαριστούν οι δύο εικόνες στην πηγή 1.7.
- Να αντιγράψετε και να συμπληρώσετε τον παρακάτω πίνακα:

Πηγή	Πότε δημιουργήθηκε;	Δημιουργήθηκε την ίδια εποχή στην οποία αναφέρεται ή αργότερα;	Ποιες πληροφορίες μας δίνει για την καθημερινή ζωή των αγροτών στο βυζαντινό κράτος;
1.1			
1.2			
1.3			
1.6			
1.7			

- Να κατασκευάσετε μια άσκηση άστρου με κεντρική την έννοια *πένντες*.

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Β/ ΟΜΑΔΑ Β

Φτωχοί (πένντες) ζουν ή προσπαθούν να επιβιώσουν στην ύπαιθρο και στις πόλεις. Οι συνθήκες διαβίωσης είναι πολύ κακές, ενώ μετά από διάφορα συμβάντα (φυσικές καταστροφές, επιδρομές, κλπ) οι φτωχοί της υπαίθρου συρρέουν στις πόλεις.

Πηγή 1.8

Σε κατάσταση απόλυτης ένδειας μπορούσε κανείς να περιέλθει πολύ εύκολα. Οι φυσικές καταστροφές, κάποιος θάνατος, η φορολογία, είχαν συχνά καταστροφική επίδραση στις ζωές των ανθρώπων. Οι πληθυσμοί των επαρχιών ήταν ιδιαίτερα ευάλωτοι στα φυσικά φαινόμενα (σιτοδεία, ανομβρία κλπ.) και δεν είναι λίγες οι αναφορές για τη μαζική εισροή τους στα αστικά κέντρα. Σε αυτές τις περιπτώσεις πιθανώς πουλούσαν τα περιουσιακά τους στοιχεία στην επαρχία, εκπίπτοντας στην κατηγορία των απολύτως πτωχών, ή «απόρων», των ασήμων ή αγνώστων, και αυξάνοντας αυτό το κοινωνικό στρώμα των πόλεων.

Έφη Ράγια, *Οι κατώτερες κοινωνικές κατηγορίες*, 2013

Πηγή 1.9

Σε περιόδους δημογραφικής ανάκαμψης (5ος-6ος αιώνας, 9ος-10ος αιώνας, 12ος αιώνας) το στρώμα των απολύτως πτωχών αποτελούσε μία τρέχουσα πραγματικότητα στα μεγάλα αστικά κέντρα. Συγκεντρώνονταν στις στοές για να ζητιανέψουν ή να κοιμηθούν, στα πρόπυλα των εκκλησιών και των μοναστηριών αναμένοντας τη διανομή των τροφίμων, ή στις πύλεις των πόλεων για τους ίδιους λόγους, ή στους θερμούς τοίχους των λουτρών για να ζεσταθούν. Κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή μαρτυρείται η πώληση των παιδιών από τους ίδιους τους γονείς και συγκεκριμένες νομοθετικές διατάξεις που περιλαμβάνονται και στα Βασιλικά (9ος αιώνας) δίνουν ισχύ σε αυτές τις δικαιοπραξίες μόνο στην περίπτωση απόλυτης φτώχειας. Τον 10ο αιώνα ο αυτοκράτορας Ρωμανός Α΄ Λακαπνός για να προστατέψει τους άστεγους της Κωνσταντινούπολης έκλησε με σανίδες τις στοές στις οποίες συγκεντρώνονταν για να κοιμηθούν και όρισε την μηνιαία διανομή νομισμάτων σε αυτούς από τις εκκλησίες. Τον 12ο αιώνα ιδιαιτέρως γλαφυρές είναι οι περιγραφές του Ιωάννη Τζέτζη για τους κλέφτες που εισέρχονταν στα αρχοντικά για να κλέψουν, ενώ τα Τυπικά των μοναστηριών βρίθουν από πληροφορίες για διανομή τροφίμων ή/και νομισμάτων στους πτωχούς που έρχονταν ως τις πύλεις τους στις μεγάλες εορτές.

Έφη Ράγια, *Οι κατώτερες κοινωνικές κατηγορίες*, 2013

Η παρακάτω πηγή προέρχεται από μια μελέτη σύγχρονης ιστορικού και αναφέρεται στην κατάσταση των δούλων στο βυζαντινό κράτος.

Πηγή 1.10

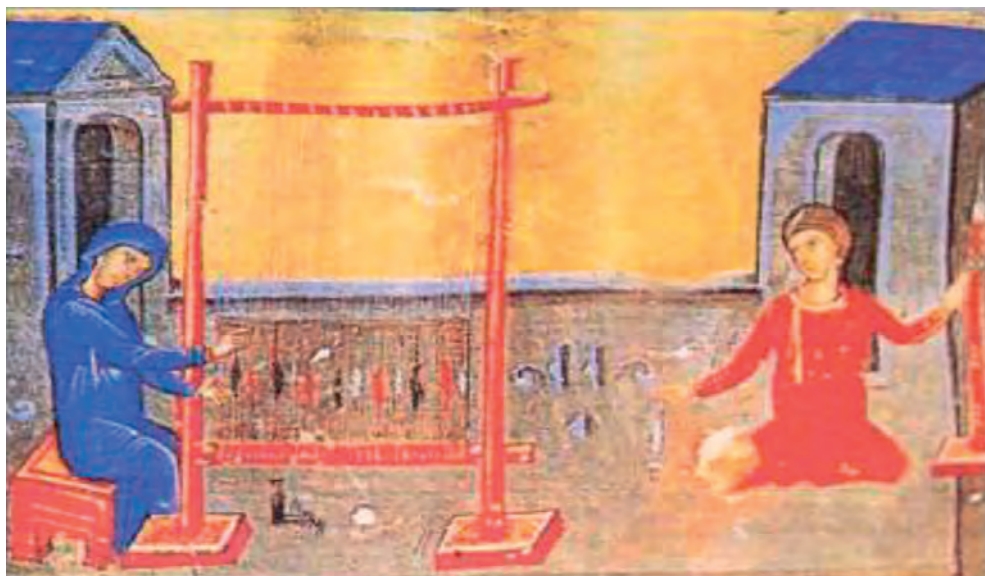
Σύμφωνα με την πάγια νομική άποψη, ο δούλος είναι αντικείμενο [...]: αγοράζεται και πωλείται ως ζωντανό εμπόρευμα, ενεχυριάζεται, κληροδοτείται και σε όλο το διάστημα της ζωής του, τις καθημερινές του δραστηριότητες, τις επαφές του με την οικογένεια, εξαρτάται από τις διαθέσεις του εκάστοτε ιδιοκτήτη του. Από την άλλη μεριά του αναγνωρίζονται, όπως και στην αρχαιότητα, υποτυπώδεις έννομες σχέσεις: επιτρέπεται να καταθέτει ως μάρτυς ή να έχει ιδιοκτησία. Οι δούλοι αναφέρονται κυρίως ως κτήμα ευπόρων ή αξιωματούχων και ασχολούμενοι με το νοικοκυριό, όπου δουλεύουν ως υπηρέτες, μάγειροι, νοτάριοι, φροντιστές, διοικητές. Ρητά αναφέρονται ακόμη και ως ασχολούμενοι στην αγροτική οικονομία. [...]

Μολονότι πολλοί φτωχοί αστοί και εξηρημένοι αγρότες δεν ζούσαν πρακτικά καλύτερα από τους δούλους, η νομική απόσταση μεταξύ ελεύθερου και δούλου σήμαινε επιπρόσθετη επιβάρυνση της ζωής των δούλων. Κάθε προσπάθεια χριστιανική ή εκκλησιαστική για την καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης προσέκρουε στον φραγμό των νόμων [...].

Χέλγκα Κεψτάιν, «Μερικές παρατηρήσεις για τη νομική κατάσταση των δούλων κατά την Πείρα», 1989

Πηγή 1.11

[Γυναίκες και εργασία στη βυζαντινή κοινωνία]

Μικρογραφία από χειρόγραφο του 14ου αιώνα· εικονίζονται γυναίκες να υφαίνουν στον αργαλειό (υφάντρες). Βατικανό, Αποστολική Βιβλιοθήκη.

Πηγή 1.12

[Γυναίκες και εργασία στη βυζαντινή κοινωνία]

Μικρογραφία χειρογράφου· εικονίζονται γυναίκες σε αγροτικές εργασίες.

Πηγή 1.13

[Γυναίκες και εργασία στη βυζαντινή κοινωνία]

Ωστόσο, η φτώχεια ήταν τόσο μεγάλη, που ανάγκαζε πολλές γυναίκες να μεταβαίνουν στην αγορά και ν' ασκούν διάφορα μικροεπαγγέλματα που προσidiaζαν και στο φύλο τους. Διάφορα έγγραφα και κείμενα (ειδικά μετά τον 11ο αιώνα) δείχνουν ότι ένας μεγάλος αριθμός καταστημάτων θιανικού εμπορίου λειτουργούσε από γυναίκες. Επίσης γυναίκες ασχολούνταν με την παραγωγή και την πώληση τροφίμων (αρτοποιήδες, χορταρίνες, πορικοπώλισσες).

Πέρα απ' αυτά, υπήρχαν γυναίκες «καπήλισσες», γυναίκες δηλαδή που διεύθυναν καπηλειά ή δούλευαν σε καπηλειά. Άλλες πάλι εργάζονταν ως «κούρισσες» και

φρόντιζαν την κόμμωση των γυναικών. Μαρτυρούνται περιπτώσεις γυναικών που ασκούσαν επαγγέλματα, όπως ιατρός (για το γυναικείο μόνο πληθυσμό), μαία, καλλιγράφισσα [=αντιγραφέας χειρογράφων] ακόμη και ναυκλήρυσσα [=πλησιοκτήτρια]. Στα γυναικεία επαγγέλματα συγκαταλέγεται κι αυτό της χορεύτριας, η οποία χόρευε επί σκηνής ή σε συμπόσια πλουσίων. Άλλες, οι λεγόμενες κοινές, ζούσαν στα μιμαρεία [= λαϊκά θέατρα] και στα καπηλειά.

Πάντως, τις μεγαλύτερες δυνατότητες συμμετοχής στην οικονομική ζωή είχαν οι χήρες, που διατηρούσαν το δικαίωμα της διαχείρισης της οικογενειακής περιουσίας. Κλείνοντας, θα πρέπει να πούμε ότι οι γυναίκες της υπαίθρου δούλευαν στα χωράφια και βοηθούσαν τους άνδρες τους στην κτηνοτροφία.

Ιστολόγιο των μαθητών Γυμνασίου Πύργου Σάμου,
«Τα γυναικεία επαγγέλματα», 2014

Πηγή 1.14

[Η άνοδος ενός αγρότη: Η ιστορία του Φιλοκάλη]

Και βρήκαμε αυτόν τον Φιλοκάλη, ο οποίος στην αρχή ήταν ένας από τους φτωχούς κατοίκους του χωριού, στη συνέχεια όμως έγινε πλούσιος και ξακουστός. Αυτός, όταν ανήκε στους φτωχούς κατοίκους του χωριού, πλήρωνε μαζί με τους συγχωριανούς του τους φόρους τους και δεν διέφερε σε τίποτα από αυτούς. Αφού όμως ο Θεός τον αξίωσε να φτάσει μέχρι το αξίωμα του κοιτωνίτη [= αξίωμα του βυζαντινού κράτους] και μετά του πρωτοβεστιάριου [= αξίωμα του βυζαντινού κράτους], πήρε σχεδόν τα κτήματα όλη του χωριού και έφτιαξε και ένα δικό του αγρόκτημα έξω από τον οικισμό του χωριού, φτάνοντας στο τέλος και να αλλιάξει και το όνομα του χωριού.

Νεαρά του βυζαντινού αυτοκράτορα Βασίλειου Β', 996

Φύλλο Εργασίας Β: Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Με βάση τις πηγές 1.8, 1.9 και 1.13, ποιοι αποτελούσαν τους πτωχούς των πόλεων; Ποιες ήταν οι συνθήκες διαβίωσής τους σύμφωνα με την πηγή 1.9;
2. Ποιο ρόλο έπαιξε η φιλανθρωπία για την επιβίωση των φτωχών στις πόλεις σύμφωνα με την πηγή 1.9; Πώς ασκούσαν και από ποιους;
3. α) Ποιες ήταν οι συνθήκες ζωής των δούλων σύμφωνα με την πηγή 4;
β) Να σχολιάσετε τις υποτυπώδεις «έννομες σχέσεις» που προβλέπονται από το βυζαντινό δίκαιο για τους δούλους.
γ) Να συζητήσετε σχετικά με το παρακάτω χωρίο: «Μοιλονότι πολλοί φτωχοί αστοί και εξηρημένοι αγρότες δεν ζούσαν πρακτικά καλύτερα από τους δούλους, η νομική απόσταση μεταξύ ελεύθερου και δούλου σήμαινε επιπρόσθετη επιβάρυνση της ζωής των δούλων. Κάθε προσπάθεια χριστιανική ή εκκλησιαστική για την καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης προσέκρουε στον φραγμό των νόμων» (σε παράφραση-διασκευή προς διευκόλυνση των παιδιών: "Μοιλονότι [...] από τους δούλους, η άνιση αντιμετώπιση, από το νόμο, των ελεύθερων και των δούλων επιβάρυνε ακόμη περισσότερο τις συνθήκες διαβίωσης των τελευταίων. Κάθε προσπάθεια για την καλύτερευσή τους αχρηστευόταν για τον ίδιο λόγο").
4. Σύμφωνα με τις πηγές 1.11, 1.12 και 1.13 ποια ήταν η θέση των γυναικών στις επαγγελματικές δραστηριότητες; Πώς συνδέεται η δραστηριοποίησή τους αυτή με τη φτώχεια;
5. Να μελετήσετε και να περιγράψετε την εικόνα 1.11. Αν δίνετε φωνή στις δύο γυναίκες, τι θα συζητούσαν με βάση και την πηγή 1.13; Φαντάσου ότι είσαι η νεαρή Ερατώ από τη Νικομήδεια και αποφασίζεις να δουλέψεις στο εργαστήριο υφαντικής της Θεανώς. Συζητάτε για τις ανησυχίες, τους φόβους και τα προβλήματά σας.
6. Πώς και γιατί άλλαξε η ζωή του Φιλοκάλη, σύμφωνα με την πηγή 1.14;

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Γ/ ΟΜΑΔΑ Γ

Πλούσιοι και δυνατοί: ο πλούτος, διαχρονικά, συνήθως ταυτίζεται με την εξουσία με μικρές εξαιρέσεις. Ο πλούτος έχει ποικίλες προελεύσεις και εκφράζεται με πολλούς τρόπους.

Στο παρακάτω απόσπασμα (που προέρχεται από το Βίο του Αγίου Φιλάρету) περιγράφεται ο πλούτος του Φιλάρету, ο οποίος ζούσε στην Παφλαγονία της Μικράς Ασίας, στο χωριό Άμνια, στην περιοχή της πόλης Γάγγρα.

Πηγή 1.15

[Ένας πλούσιος της επαρχίας]

Στην περιοχή της Παφλαγονίας ζούσε ένας άνθρωπος που ονομαζόταν Φιλάρετος, γιος του Γεωργίου του Φερωνύμου. Αυτός ο άνθρωπος συγκαταλεγόταν μεταξύ των ευγενών του Πόντου και της Γαλατίας. Ήταν δε αυτός πάρα πολύ πλούσιος· διέθετε πολλή ζώα, εξακόσια βόδια, εκατό ζευγάρια βόδια για όργωμα, οκτακόσια ελεύθερα άλογα, ογδόντα άλογα και μουλάρια για μεταφορές, δώδεκα χιλιάδες πρόβατα, σαράντα οκτώ μεγάλα κτήματα πολύ καλής ποιότητας, με σαφή όρια και χωρίς αμφισβητήσεις, που άξιζαν πολλά χρήματα. Και απέναντι στο καθένα από αυτά τα κτήματα υπήρχε ένα ποταμάκι, που πήγαζε από ένα σημείο ψηλά, το οποίο μπορούσε να τα αρδεύσει όλα και με το παραπάνω. Ακόμη είχε αυτός και πολλούς υπηρέτες και (άλλα) πάρα πολλά κτήματα.

Βίος του Αγίου Φιλάρету, 821-822

Στο παρακάτω απόσπασμα περιγράφεται ένα τραπέζι που έκανε ο Φιλάρετος σε απεσταλμένους του βυζαντινού αυτοκράτορα.

Πηγή 1.16

[...] Και οι πρώτοι του χωριού έρχονταν από τις πηλαγίες προς τον ελεήμονα γέροντα [= Φιλάρετο] φέρνοντάς του κριάρια και αρνιά και κότες και περιστέρια και διαλεκτό κρασί και με μια κουβέντα όλα όσα απαιτούσε η περίπτωση. Και η σύζυγός του μαγείρεψε και τα ετοίμασε όλα στην εντέλεια, όπως έκανε τότε που ήταν πλούσιοι. Και στο μεγάλο τρίκλινο [=αίθουσα υποδοχής] ευπρεπίστηκε το τραπέζι και αφού οι απεσταλμένοι του αυτοκράτορα μπήκαν σε αυτό θαύμασαν και το πολύ όμορφο τρίκλινο, αλλιά και την ίδια την παλιά και μεγάλη τραπεζαρία, που ήταν από ελεφαντόδοντο και με χρυσά στολίδια παντού, ενώ σε αυτήν μπορούσαν να καθίσουν τριάντα έξι καλεσμένοι. Και είδαν και τα φαγητά που τους ετοίμασαν, κατάλληλα όλα για ένα βασιλιά.

Βίος του Αγίου Φιλάρету, 821-822

Πηγή 1.17
[Ένα πλούσιο τραπέζι]

Η Δανιηλίδα ήταν μια πλούσια χήρα από την περιοχή της Αχαΐας. Ήταν ιδιοκτήτρια μεγάλων εκτάσεων γης και εργαστηρίων. Σε μεγάλη ηλικία έκανε ένα ταξίδι από την Αχαΐα στην Κωνσταντινούπολη. Σε αυτό το ταξίδι αναφέρεται η παρακάτω πηγή που προέρχεται από τη μελέτη ενός σύγχρονου ιστορικού.

Πηγή 1.18

[...] Η πλουσιότατη κληρονόμος από την Αχαΐα καταφθάνει στην Κωνσταντινούπολη μετά μεγάλης δορυφορίας και υπηρεσίας [= με πολλούς συνοδούς και υπηρέτες]. Και επειδή ήταν πια γράια, αλλιά διέθετε άφθονον του πλούτου περιουσίαν, επί σκίμποδος [= φορείο] αυτήν ανακλίναςα [= αφού την ξάπλωσαν, την τοποθέτησαν] τριακόσιοι εύρωστοι δούηλοι ανέλαβαν, ανά δέκα κάθε φορά, να σηκώνουν τον σκίμποδα και να την μεταφέρουν ως την Κωνσταντινούπολη. Έφερε επίσης μαζί της πλουσιότατα δώρα, εκατό σκιάστριες (υφάντρες) και εκατό ωραιότατους εκτομίες (ευνούχους) τους οποίους περιποιήθηκε ιδιαίτερως, καλληωπίζοντας τους με φροντίδα πολλή [...].

Ηλίας Αναγνωστάκης, «Το επεισόδιο της Δανιηλίδας», 1998

Πηγή 1.19

Μικρογραφία από χειρόγραφο του 12ου αιώνα. Απεικονίζεται το ταξίδι της Δανιηλίδας στην Κωνσταντινούπολη. Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Πηγή 1.20

[Ο βυζαντινός αριστοκράτης]

[...] Είναι γεγονός ότι από τις αρχές του 9ου αιώνα πληθαίνουν στις πηγές οι αξιωματούχοι που φέρουν οικογενειακά επίθετα, όπως Σκληρός, Βρυέννιος, Αργυρός, Δούκας. Κοιτίδα των περισσότερων υπήρξε η Μικρά Ασία [...]. Αυτή η υπαίθρος χάρισε απλόχερα στο μεσοβυζαντινό αριστοκράτη τη μεγάλη ισχύ, αλλαί και έναν αφόρητα κλειστό τρόπο ζωής: εδώ, όταν δεν έλειπε σε εκστρατεία, η ζωή του κυλούσε μάλλον μονότονα μεταξύ της ενασχόλησής του με την περιουσία ενός οίκου, πού, όσο μεγάλος και αν ήταν, παρέμενε ερμητικά κλειστός για τον ξένο, τον πάντα έτοιμο να ρίξει βλέμμα ακόλαστο στην οικοδέσποινα, τη θυγατέρα ή τη νύφη, να κρατήσει σημειώσεις [...] κι ύστερα να φηλαρήσει.... Αυτά, όμως, που επιζητούσε ένας αριστοκράτης –τα αξιώματα, τις κοινωνικές σχέσεις, την ανοιχτή κοινωνική ζωή, με λίγα λόγια την ανάδειξή του– μόνον η Κωνσταντινούπολη μπορούσε να του τα προσφέρει: εκεί, σε ανάκτορα πολυτελή, οι αριστοκράτες δειπνούσαν, [...] συζητούσαν, γνωρίζονταν καλύτερα μεταξύ τους, φυσικά έπιναν και, [...] ολοκληρώναν συνήθως τη διασκέδασή τους παρακολουθώντας τους υπηρέτες τους να παλεύουν.

Βασιλική Βηλυσίδου, «Ο μεσοβυζαντινός αριστοκράτης», 2002

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Γ: Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Η πηγή 1.15 τι είδους πηγή είναι; Ποια στοιχεία αποδεικνύουν τον πλούτο του άνδρα;
2. Να περιγράψετε την προετοιμασία του δείπνου του πλούσιου Φιλάρετου, σε συνδυασμό με την εικόνα που ακολουθεί (Πηγές 1.16 και 1.17). Παράλληλα, μπορείτε να αναζητήσετε στο διαδίκτυο πληροφορίες για τις διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.
3. Να μελετήσετε τις πηγές 1.18 και 1.19. Ποια στοιχεία των πηγών μαρτυρούν την ύπαρξη του πλούτου της Δαβιηλίδας;
4. Η Ευανθία είναι μια σκιάστρια, δηλαδή υφάντρα, που συνοδεύει τη χήρα Δαβιηλίδα στο ταξίδι της στην Κωνσταντινούπολη. Με βάση τις πληροφορίες που παίρνετε από τις πηγές 1.18 και 1.19 να αφηγηθείτε τη σύντομη ιστορία που αποτυπώνεται στις εικόνες, αλλά και να μιλήσετε για τα συναισθήματα της Ευανθίας για τη ζωή που θα ζήσει στην Κωνσταντινούπολη.
5. Είσαι ο δούλος Ευτύχιος και το χειμώνα του 916 ακολουθείς τον αφέντη σου, τον αριστοκράτη Θεοφύλακτο Υρτακνό, σε ένα ταξίδι του από την Καππαδοκία στην Κωνσταντινούπολη. Με βάση τις πληροφορίες από την πηγή 1.20 να περιγράψεις την καθημερινότητά του.

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Δ / ΟΜΑΔΑ Δ

Η απληστία των πλούσιων συνέβαλε ώστε να αλλοιωθεί η όψη και οι συνθήκες ζωής των κατοίκων των μεγάλων αστικών κέντρων. Στις πηγές 1.21, 1.22, 1.23 σύγχρονοί μας ιστορικοί αναλύουν το θέμα βασισμένοι σε πηγές της εποχής.

Πηγή 1.21

Τα πολυτελή σπίτια που έχτιζαν κάποιοι αξιωματούχοι ήταν τόσο ψηλά, που ο έπαρχος της πόλης εξέδωσε διατάξεις περιορίζοντας το ύψος των οικημάτων ώστε να μην κρύβουν το φως από τα χαμηλότερα κτίσματα.

Τζούντιθ Χέριν, *Τι είναι το Βυζάντιο*, 2008

Πηγή 1.22

Τον ένατο αιώνα, λέγεται ότι μια γριά χήρα έτρεξε να προσπέσει μπροστά στον αυτοκράτορα Θεόφιλο (829-842) που έφιππος πήγαινε με την ακολουθία του στις Βλαχέρνες. Τα παράπονα της: ο αυτοκρατορικός γυναικάδελφος Πετρωνάς είχε χτίσει ένα μέγαρο που σκίαζε το ταπεινό της σπίτι, κόβοντας της τελείως τη θέα, και αυτό ήταν παράνομο στην πρωτεύουσα. Ο Θεόφιλος όρισε αμέσως επιτροπή υπό τον κοινάιστορα [=ανώτατος δικαστικός λειτουργός του βυζαντινού κράτους] Ευστάθιο για να εξετάσει τις αιτιάσεις της ταπεινής γριάς και, όταν επαληθεύθηκαν, ο [...] Πετρωνάς, αδελφός της αυτοκράτειρας Θεοδώρας, μαστιγώθηκε δημόσια. Το μέγαρο του κατεδαφίστηκε και ισοπεδώθηκε. Το δωδέκατο αιώνα, οι πλούσιοι και νεόπληστοι της Κωνσταντινούπολης με τα μέγαρά τους ρίχναν τόσο μεγάλη σκιά στους δρόμους, ώστε να επικρατεί σκοτάδι και, έτσι, οι δρόμοι κατάντησαν να είναι μόνο για τους εγκληματίες και τους περιπλανώμενους ταξιδιώτες. Όπως έλεγε ο Λιβάνιος τον τέταρτο αιώνα στην άναρχα δομούμενη τότε Αντιόχεια, όταν υψώνονται τα σπίτια ενίων ιδιωτών, τότε δεν υψώνεται η πόλις, το κοινόν. Δεν μπορούμε να αρνηθούμε, ότι, αυτή τη φορά, οι βυζαντινές πηγές εμφανίζουν θαυμαστή ομοφωνία διαμέσου των αιώνων.

Τηλέμαχος Λουγγής, «Η εξέλιξη της Βυζαντινής Πόλης, από τον 4^ο στο 12^ο αιώνα», 1996

Πηγή 1.23

Μικρογραφία από χειρόγραφο του 11ου αιώνα: ένας δυνατός κάθεται σε θρόνο μπροστά από το σπίτι του. Βατικανό, Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού.

Πηγή 1.24

Όσοι ανήκαν στη βυζαντινή ελίτ απέφευγαν να επενδύουν σε οικονομικές δραστηριότητες –προτιμούσαν να αγοράζουν γη και να επενδύουν σε διοικητικές θέσεις που τους εξασφάλιζαν επιπλέον εισοδήματα με άτυπο τρόπο. Ακόμα, αγόραζαν υψηλόβαθμους αυλικούς τίτλους που συνεπάγονταν κρατικά επιδόματα [...]. Παρά την πατροπαράδοτη στάση της Αυλής που αντιμετώπιζε περιφρονητικά όσους κέρδιζαν χρήματα από το εμπόριο, οι αυτοκράτορες έφτασαν να αποδεχτούν τελικά την τάξη των εμπόρων στους υψηλούς κύκλους των τιτλούχων με το αζημίωτο.

Τζούντιθ Χέριν, *Τι είναι το Βυζάντιο*, 2008

Πηγή 1.25

Είναι επισφαλής ο βίος των πλούσιων και η αλλαγή της κατάστασής τους δύσκολη αντιμετωπίζεται. Επιπλέον [ήες] έχει μαζί του πολλούς σπιτικούς δούλους και στην κτήση του πολλά πλέθρα γης ο πλούσιος. Πρώτον θα έχει δύσκολες ευθύνες αφού καλείται να λογοδοτήσει για όλα στο Θεό. Διότι έλαβε (τον πλούτο) όχι μόνο για τον απολαύσει αλλιά και για να γίνει χρήσιμος και σε άλλους. Δεύτερον, διότι από την περιουσία του δεν έχει κάτι επιπλέον παρά φροντίδες και μέριμνες και καθημερινή οργή και αγανάκτηση και πάντοτε βρίσκεται μέσα σε ταραχές και θορύβους. Διότι αυτός γεμίζει τις κοιλιές πολλών (ανθρώπων) ενώ ο φτωχός μόνο μία: αλλιά και οι δύο, φροντίζουν μία (κοιλιά) και ένα σώμα: ο μεν φτωχός χωρίς αγωνία και φόβο, ο δε πλούσιος με τον τρόμο και το φόβο των επαναστάσεων καθώς και πολλών άλλων που σχετίζονται με την επιστασία των υποθέσεών του. Μη βλέπεις λοιπόν ότι έχει πολλή περιουσία αλλιά αν απολαμβάνει κάτι περισσότερο από αυτήν.

Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ιερά Παράλληλα*, πρώτο μισό του 8ου αιώνα

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Δ: Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Σε ποια πόλη αναφέρεται το συμβάν που περιγράφεται στην πηγή 1.22; Πώς τεκμηριώνεται η αναφορά; Ποιες σκέψεις νομίζετε ότι έκανε ο αυτοκράτορας Θεόφιλος όταν άκουσε τη διαμαρτυρία της γριάς χήρας και γιατί τιμώρησε τόσο αυστηρά τον Πετρωνά; Ποιες συνέπειες είχε η ανέγερση υψηλών κατοικιών στις πόλεις;
2. Με βάση τις πληροφορίες των πηγών 1.21 και 1.22 προσπαθήστε να περιγράψετε μια βυζαντινή πόλη.
3. Περιγράψτε την πηγή 1.23. Ποια στοιχεία της εικόνας δείχνουν ότι πρόκειται για σπίτι πλούσιου;
4. Πού επέλεξαν να επενδύουν οι πλούσιοι σύμφωνα με την πηγή 1.24; Μπορείτε να αναφέρετε τρεις (3) λόγους που το έκαναν; Δικαιολογήστε την απάντησή σας.
5. α) Ποιες είναι οι ευθύνες του πλούσιου και ποιες του φτωχού, σύμφωνα με τον συγγραφέα της πηγής 1.25; Ποιον φαίνεται ότι θεωρεί ευτυχέστερο ο συγγραφέας, τον πλούσιο ή τον φτωχό, και γιατί;
β) Να δώσετε έναν τίτλο στο συγκεκριμένο απόσπασμα.

Θεματικός άξονας 2
Οι πένντες, οι δυνατοί, η Πολιτεία
Φύλλα Εργασίας Α, Β, Γ, Δ, Ε

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Α/ΟΜΑΔΑ Α

Οι πένντες στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία τη μέση βυζαντινή περίοδο

Στο παρακάτω απόσπασμα ένας φτωχός αγρότης, που χάνει το ζευγάρι βόδια που είχε, βρίσκεται σε αδιέξοδο.

Πηγή 2.1

Κάποιου φτωχού γεωργού, ενώ όργωνε το χωράφι του, έπεσε ξαφνικά κάτω το βόδι του και ψόφησε. Μην μπορώντας να υποφέρει την απώλεια, άρχισε να λυπάται και να κλαίει και θρηνώντας με πόνο έλεγε προς το Θεό: Κύριε τίποτα άλλο ποτέ μου δεν είχα παρά μόνο αυτό το ζευγάρι και μου το στέρησες και αυτό· πώς θα θρέψω τη γυναίκα μου και τα εννιά μικρά παιδιά μου; πώς θα πληρώσω τους φόρους στο βασιλιά; πώς θα ξεπληρώσω τα χρέη μου; Συ, βέβαια, Κύριε, ξέρεις ότι το βόδι το χρώσταγα και αυτό· δεν ξέρω τι να κάνω πια. Θα εγκαταλείψω το σπίτι μου και θα φύγω σε χώρα μακρινή, πριν το μάθουν οι δανειστές μου και πέσουν πάνω μου σαν τα άγρια θηρία.

Βίος Αγίου Φιλαρέτου του Ελεήμονος, 822-824

Το παρακάτω απόσπασμα, το οποίο προέρχεται από ένα κείμενο του βυζαντινού αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού (886-912) για τον βυζαντινό στρατό, αναφέρεται στους αγρότες-στρατιώτες, στον τρόπο που επιλέγονταν και στις υποχρεώσεις που είχαν.

Πηγή 2.2

Διατάζουμε [...] να επιλέγεις τους άρχοντες και τους στρατιώτες σου [...] αφού πρώτα τους δοκιμάσεις ότι είναι ικανοί για τις ανάγκες του πολέμου. Να τους επιλέγεις από όλους τους άντρες του θέματος, όχι παιδιά και γέρους, αλλιά [άντρες] ανδρείους, δυναμικούς, θαρραλέους, δυνατούς, καλοβαλμένους, που θα μπορούν μόνοι τους να εξοπλιστούν πλήρως και να ασχολούνται στο στρατόπεδο [...], ενώ έχουν αλλια άτομα να καλλιεργούν τη γη τους. [...] Επιθυμούμε ο στρατιώτης μας να καταβάλλει μόνο φόρους και να είναι απαλλαγμένος από κάθε άλλη υποχρέωση.

Λέοντας Στ΄ ο Σοφός, Τακτικά, 904-912

Το παρακάτω απόσπασμα προέρχεται από μία *Νεαρά*, δηλαδή νόμο, του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (920-944).

Πηγή 2.3

Η εξουσία τέτοιων ισχυρών προσώπων αύξησε υπερβολικά τη μεγάλη ταλαιπωρία των φτωχών, διότι με το πλήθος των οικοόσιτων υπηρετών τους, των μίσθαρνων [που κάνουν κάτι παραβλέποντας τις ηθικές συνέπειες της πράξης τους] οργάνων τους και των άλλων παρατρεχάμενων και ακολούθων τους προκάλεσαν βίαιες επιθέσεις, διώξεις, αγγαρείες, άλλες θλίψεις και στενοχώριες και προξένησαν μεγάλη καταστροφή στο κοινό συμφέρον [...]. Αλλά η ύπαρξη πολλών μικροϊδιοκτητών προσφέρει μεγάλα οφέλη στο κράτος, καθώς αυτοί πληρώνουν φόρους και παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στο κράτος. Τα οφέλη αυτά θα εκλείψουν, αν μειωθεί ο αριθμός των μικροκτηματιών. Όσοι λοιπόν είναι επιφορτισμένοι με τη δημόσια ασφάλεια πρέπει να απαλλοτριούνται από τους ταραξίες, να απομακρύνουν τα ενοχλητικά στοιχεία και να διασφαλίσουν τη δημόσια σωτηρία.

Νεαρά του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού, 934

Στο παρακάτω απόσπασμα μια σύγχρονη ιστορικός κάνει λόγο για τους πένντες στο βυζαντινό κράτος.

Πηγή 2.4

Με τα δεδομένα της νομοθεσίας του 10ου αιώνα, στους πένντες μπορεί να ανήκουν τόσο οι αγρότες που παρέχουν κάποια υπηρεσία στο κράτος (π.χ. οι στρατιώτες), όσο και οι απλοί φορολογούμενοι αγρότες. Οι πηγές δίνουν έμφαση στην αστάθεια των συνθηκών που οδηγούσαν στην κοινωνική τους υποβάθμιση. Η συσσώρευση των φόρων, η μειωμένη απόδοση της γης, η απώλεια των καματηρών ζώων, μία καταστροφική επιδρομή εχθρών ή ακραία φυσικά φαινόμενα, όπως ο χειμώνας του 927/8, μπορούσαν να οδηγήσουν τους πένντες στην απόλυτη πτωχεία. Η είσοδος αυτών των νεόπτωχων στην υπηρεσία ισχυρών προσώπων –στην περίπτωση των στρατιωτών στην υπηρεσία των ανωτέρων τους–, η ευκαιριακή μισθωτή εργασία ή ακόμα και η επαιτεία ήταν συχνός τρόπος αντίδρασης. Ο βασικός προβληματισμός της νομοθεσίας του 10ου αιώνα όμως είναι διαφορετικός. Σύμφωνα με τα κείμενα, οι δυνατοί αποτελούσαν πόλο έλξης για τους πένντες, κάτι που είχε όχι μόνο οικονομικές, αλλά και πολιτικές επιπτώσεις. Η προοδευτική αντικατάσταση του οικονομικού συστήματος της μικρής ιδιοκτησίας από αυτό της μεγάλης ιδιοκτησίας, όπου ο ιδιοκτήτης προσφέροντας «προστασία», «συνδρομή», «ευεργεσία», αύξανε το δικό του υποστηρικτικό (πελατειακό) δίκτυο έθετε στην πραγματικότητα μία πολιτική πρόκληση στην κεντρική εξουσία.

Έφη Ράγια, Οι πένντες και η κοινωνική αντιπαράθεση του 10ου αιώνα, 2013

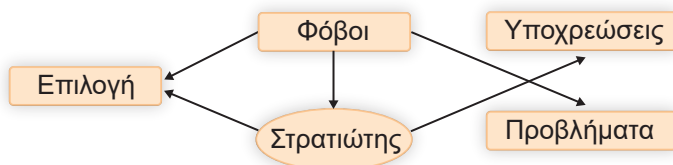
Πηγή 2.5

Ο βυζαντινός αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ (837-886) δικάζει διαφορές μεταξύ στρατιωτών. Μικρογραφία από χειρόγραφο του 13ου αιώνα. Μαδρίτη, Εθνική Βιβλιοθήκη.

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Α Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Ποιες από τις παραπάνω πηγές είναι σύγχρονες με τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται και ποιες μεταγενέστερες; Δικαιολογήστε την απάντησή σας.

2. Ποιες πληροφορίες αντλούμε από τις παραπάνω πηγές για τη ζωή των στρατιωτών του θεματικού στρατού στη μέση βυζαντινή περίοδο (πώς επιλέγονταν, τι υποχρεώσεις είχαν, τι προβλήματα μπορεί να αντιμετώπιζαν κτλ.); Σχεδιάστε και συμπληρώστε έναν σχετικό πίνακα με βάση τα παραπάνω ερωτήματα.
3. Μελετήστε την πηγή 2.5. Περιγράψτε την εικόνα: Πώς εικονίζεται ο βυζαντινός αυτοκράτορας Βασίλειος Α΄ και πώς οι στρατιώτες; Με βάση τις πληροφορίες που παίρνετε από τις πηγές 2.2 και 2.3 για τους στρατιώτες του βυζαντινού αυτοκράτορα, συμπληρώστε τη λεζάντα της εικόνας με ένα σύντομο κείμενο για αυτούς (50-60 λέξεις).
4. Η Θεοπίστη και η Πουληχερία είναι αδελφές. Η Θεοπίστη, η μεγαλύτερη, είναι παντρεμένη με τον Γεώργιο που είναι αγρότης και έχουν επτά παιδιά, 4 αγόρια και 3 κορίτσια. Η Πουληχερία, η μικρότερη, είναι και αυτή παντρεμένη, με τον Δημήτριο, που είναι αγρότης-στρατιώτης και έχουν πέντε παιδιά, 2 αγόρια και 3 κορίτσια. Και οι δύο οικογένειες ζουν σε ένα χωριό στο θέμα Παφλαγονίας, στη Μικρά Ασία. Ο χειμώνας του 927-8 ήταν πολύ βαρύς. Το καλοκαίρι που ακολούθησε οι δύο οικογένειες βρέθηκαν σε πολύ δύσκολη θέση και κάποιες φορές στερούνταν και το καθημερινό φαγητό. Οι δύο αδελφές συζητούν μεταξύ τους για τα προβλήματά τους, τις ανάγκες τους, τις υποχρεώσεις που έχουν οι οικογένειές τους, αλλά και τις λύσεις που βλέπουν. Με βάση τα στοιχεία που αντλείτε από τις πηγές γράψτε το διάλογο των δύο αυτών αδελφών και δραματοποιήστε τον στην τάξη (180-200 λέξεις).

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Β / ΟΜΑΔΑ Β

Οι δυνατοί στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία στη μέση βυζαντινή περίοδο

Το παρακάτω απόσπασμα προέρχεται από μία *Νερά*, δηλαδή νόμο, του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (920-944).

Πηγή 2.6

Ποτέ κανείς μήτε από τους επιφανείς μάγιστρους ή πατρικίους, μήτε από αυτούς που κατέχουν εξουσία ή είναι στρατηγοί ή έχουν τιμηθεί με πολιτικά ή στρατιωτικά αξιώματα, μήτε κανένας από αυτούς που ανήκουν στη σύγκλητο, μήτε από τους αξιωματούχους των θεμάτων, ανώτερους και κατώτερους, μήτε κάποιος από τους θεοφιλέστατους μητροπολίτες ή αρχιεπίσκοπους ή επίσκοπους ή ηγουμένους ή εκκλησιαστικούς αξιωματούχους ή από αυτούς που έχουν αναλάβει την προστασία και την επίβλεψη ευαγών ιδρυμάτων ή της βασιλικής περιουσίας [...], είτε οι ίδιοι είτε μέσω ενός άλλου δικού τους προσώπου, τομήσουν πλέον να αποκτήσουν γη σε κάποιο χωριό [...] είτε με αγορά είτε με δωρεά είτε με κληρονομιά είτε με κάποια άλλη πρόφαση. Αν συμβεί κάτι τέτοιο, η απόκτηση της θεωρείται άκυρη και η γη που αποκτήθηκε πρέπει να επιστραφεί χωρίς κανένα αντίτιμο σε αυτούς που ανήκε πριν [...] ή στους συγγενείς τους [αν αυτοί δε ζουν] [...].

Νερά του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού, 934

Στο παρακάτω απόσπασμα που προέρχεται από ένα κείμενο σύγχρονων ιστορικών περιγράφεται η πορεία μιας οικογένειας δυνατών προς τον αυτοκρατορικό θρόνο του βυζαντινού κράτους.

Πηγή 2.7

Οι Δαλασσηνοί ήταν γαιοκτήμονες, στρατιωτικοί διοικητές και κυβερνήτες επαρχίας, που διατηρούσαν στενούς δεσμούς με άλλες αριστοκρατικές οικογένειες. Ήταν πολύ περήφανοι για την ευγενική τους καταγωγή και είχαν αρκετή ισχύ, ώστε να μη φοβούνται ακόμα και να αντιταχθούν στην αυτοκρατορική εξουσία. Ο Δαμιανός, ιδρυτής του οίκου, ήταν μάγιστρος και δούξ της Αντιόχειας το 996-998. Ο γιος του, Κωνσταντίνος, [...] όπως [και] ο πατέρας του, υπηρέτησε ως κυβερνήτης της Αντιόχειας. Ο αδελφός του, Θεοφύλακτος, διάσημος στρατηγός που κατέστειλε μια αριστοκρατική εξέγερση [...], είχε στη σφραγίδα του τους τίτλους ανθύπατος, πατρίκιος, βέσσης και δούξ της Αντιόχειας. Αργότερα, η εξουσία τους επεκτάθηκε και πέρα από την Αντιόχεια. Ο Ρωμανός, τρίτος γιος του Δαμιανού, ήταν κατεπάνω της Ιβηρίας, ενώ ο Θεόδωρος Δαλασσηνός έγινε τελικά δούξ των Σκοπίων [...]. Η Άννα η Δαλασσηνή, κόρη του [...] διοικητή της Ιταλίας, παντρεύτηκε τον Ιωάννη Κομνηνό. Γιος τους ήταν ο Αλέξιος Α΄, ιδρυτής της δυναστείας των Κομνηνών [...].

Alexander Kazdhan, Ann Wharton Epstein, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, 2004

Παρακάτω μια σύγχρονη ιστορικός κάνει λόγο για το ποιοι θεωρούνταν δυνατοί από το βυζαντινό κράτος.

Πηγή 2.8

Δυνατοί είναι όλοι οι ανώτεροι και ανώτατοι πολιτικοί και στρατιωτικοί αξιωματούχοι και τιτλούχοι, μέχρι την –ταπεινή θα έλεγε κανείς– βαθμίδα του απλού [...] στρατιώτη του τακτικού επαγγελματικού στρατού· δυνατοί είναι επίσης οι ανώτεροι και ανώτατοι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, επίσκοποι, μητροπολίτες, εκκλησιαστικοί άρχοντες, ηγούμενοι μοναστηριών αλλήλ και οι διαχειριστές της βασιλικής ή κρατικής ή μοναστηριακής περιουσίας· δυνατοί είναι επίσης οι οικείοι όλων αυτών, δηλαδή τα κοντινά τους πρόσωπα, συγγενείς και φίλοι, οι οποίοι χρησιμοποιούνται στη διεκπεραίωση των υποθέσεων και παρέχουν στήριξη και μεσολήθηση, όποτε χρειάζεται. Όλοι αυτοί στιγματίζονται από τη νομοθεσία ως δυνατοί. Από αυτούς πρέπει οι πένντες να προστατευθούν. Γιατί ο νομοθέτης δεν βλέπει στους πλούσιους και στον πλούτο την απειλή, αλλήλ στην εξουσία. Θεωρείται ότι αυτοί που κατέχουν εξουσία είναι ικανοί να την εκμεταλλευτούν προκειμένου να αυξήσουν την περιουσία τους. Είναι όλοι οι πλούσιοι δυνατοί; Αναμφίβολα όχι, αφού το κράτος αναγνωρίζει, όπως έχει ήδη ειπωθεί, ότι υπάρχουν και πλούσιοι που ιδιωτεύουν, που δεν έχουν εξουσία. Όμως αυτός που ασκεί εξουσία μπορεί να γίνει πλούσιος. Οι μέθοδοι των δυνατών προς εκπλήρωση αυτού του σκοπού περιέχονται με σαφήνεια στη νομοθεσία του 10ου αιώνα: εκτός από τον εκφοβισμό, τον προπηλακισμό και τη σωματική επιβουλή, που ασκούσαν είτε άμεσα είτε έμμεσα δια των ανθρώπων τους και των συγγενών τους, την αρπαγή και τη βιαία νομή, συνηθισμένη ήταν και η νόμιμη οδός, μέσω προικοδότησης, διαθήκης, υιοθεσίας, δωρεάς και πώλησης κτλ.

Έφη Ράγια, Φτωχοί και πλούσιοι στο μέσο Βυζάντιο:
πενία, πλούτος και εξουσία, 2013

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Β: Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Ποιες από τις παραπάνω πηγές είναι σύγχρονες με τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται και ποιες μεταγενέστερες. Δικαιολογήστε την απάντησή σας.
2. Με βάση τις πληροφορίες των παραπάνω πηγών προσπαθήστε να δώσετε έναν ορισμό των δυνατών που δεν θα ξεπερνά τις 25 λέξεις.
3. α) Να προσδιορίσετε στον παρακάτω χάρτη τις περιοχές και τις πόλεις που αναφέρονται στην πηγή 2.7. Μπορείτε να αναζητήσετε πληροφορίες στο διαδίκτυο, σε βιβλία ιστορίας κτλ.

β) Δημιουργήστε ένα σύντομο υπόμνημα με τις πηγές που χρησιμοποιήσατε.

4. Στο πανδοχείο του Ζήνωνα, στην Καισάρεια, μια βραδιά του Μάη του 936, τρεις έμποροι που έχουν έρθει στην πόλη για δουλειές, ο Μακάριος, ο Θεόδωρος και ο Λέοντας, την ώρα του δείπνου, συζητούν για τους δυνατούς: Ποιοι θεωρούνται δυνατοί, πώς έγιναν δυνατοί, πώς απέκτησαν την περιουσία που έχουν, ποιες είναι οι επιδιώξεις τους, πώς τους βλέπει η κεντρική εξουσία κτλ.
α) Με βάση τις πληροφορίες που αντλήετε από τις πηγές, γράψτε τη συζήτηση που μπορεί να είχαν μεταξύ τους οι τρεις έμποροι (150-170 λέξεις).
β) Παρουσιάστε την με τη μορφή παιχνιδιού ρόλων στην τάξη.

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Γ / ΟΜΑΔΑ Γ

Οι δυνατοί, οι πένντες και οι παρεμβάσεις του βυζαντινού κράτους

Οι παρακάτω δύο πηγές προέρχονται αντίστοιχα από δύο Νεαρές, δηλαδή νόμους του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (920-944). Και στις δύο γίνεται λόγος για την «αρχή της προτίμησης» στις αγοραπωλησίες γης στο βυζαντινό κράτος.

Πηγή 2.9

Εμείς, καθώς επιθυμούμε να επιδείξουμε μεγάλη πρόνοια για τους υποτελείς μας, αλλή και για τα δημόσια έσοδα και τις άλλες στρατιωτικές και πολιτικές λειτουργίες και τη φορολογία [...] ορίζουμε λοιπόν ότι από τώρα και στο εξής σε κάθε μέρος και πόλη αυτής της χώρας, αν κάποιοι, είτε γιατί είναι συγγενείς [...] είτε γιατί αγόρασαν από κοινού είτε γιατί έχουν ιδιοκτησία [που αποκτήθηκε] με τέτοιο τρόπο, αυτοί λοιπόν που έχουν κάποιο κοινό οίκημα ή χωράφι ή αμπέλι ή κάθε άλλου είδους ακίνητο, είτε γιατί είναι συγγενείς είτε γιατί το απέκτησαν μαζί, [...], θελήσουν να πουλήσουν την ιδιοκτησία τους [...] ή να τη νοικιάσουν, να μην μπορούν να το κάνουν σε οποιονδήποτε παρά μόνο σε εκείνους που αναφέραμε παραπάνω και να προτιμηθούν με την εξής σειρά: Πρώτοι έχουν δικαίωμα οι συγγενείς, έπειτα οι γείτονες που οι ιδιοκτησίες τους συνορεύουν [με αυτή που θα πουληθεί ή θα ενοικιαστεί], μετά οι συγχωριανοί και στη συνέχεια όσοι κατοικούν αλλού.

Νεαρά του βυζαντινού Αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄, 928

Πηγή 2.10

Ορίζουμε λοιπόν ότι όσοι ζουν σε κάθε μέρος και πόλη αυτής της χώρας [...] να έχουν ελεύθερη την έκταση της κατοικίας που τους έλαχε. [...] Αν όμως [...] από κάποια ανάγκη ή και μόνο από κάποια επιθυμία, πουλήσουν ένα τμήμα ή και ολόκληρη την κατοικία, τότε να τη δώσουν σε αυτούς που αναφέραμε [τους συγγενείς] ή σε αυτούς που τα χωράφια τους ή τα χωριά τους συνορεύουν. Και δεν αποφασίζουμε αυτό από μίσος ή φθόνο για τους ισχυρότερους, αλλή το καθορίζουμε από εύνοια και για να προστατεύσουμε τους φτωχότερους και τη σωτηρία όλων μας.

Νεαρά του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄, 934

Το παρακάτω απόσπασμα, το οποίο προέρχεται από μια *Νεαρά* του βυζαντινού αυτοκράτορα Βασίλειου Β΄ κατά των δυνατών.

Πηγή 2.11

Για αυτό λοιπόν ορίζουμε με τον παρόντα νόμο ότι όσα κτήματα απέκτησαν οι δυνατοί σε κοινότητες χωρίου μέχρι την πρώτη νομοθεσία του προπάππου μου βασιλιά Ρωμανού του γέροντα με έγγραφες αποδείξεις και μαρτυρίες [μπορούν] να τα κρατήσουν [...], όπως ορίζουν και οι παλαιοί νόμοι. Από τότε όμως μέχρι και σήμερα, την 1η Ιανουαρίου [...] του έτους 6504 [= 996], [...] διακηρύσσουμε [...] οι δυνατοί να μη δικαιούνται να πάρουν πίσω το αντίτιμο της αγοράς αυτών των τόπων και τα έξοδα των βεητιώσεων [που έκαναν], γιατί και την ανωτέρω νομοθεσία αποδεδειγμένα έχουν παραβιάσει και γι' αυτό αξίζουν περισσότερο την τιμωρία [...].

Νεαρά του βυζαντινού αυτοκράτορα Βασιλείου Β', 996

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Γ: Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. α) Αντιγράψτε και συμπληρώστε τον παρακάτω πίνακα:

Πηγή	Πότε γράφτηκε;	Γράφτηκε την ίδια εποχή για την οποία μιλάει ή αργότερα;	Ποιος/α το έγραψε;	Τι πληροφορίες μας δίνει για το ζήτημα των σχέσεων μικρών ιδιοκτητών γης και δυνατών;
2.9				
2.10				
2.11				

2. Ο Μακάριος είναι ένας μικροκαλλιεργητής στο θέμα Μακεδονίας. Την άνοιξη του 944 αποφασίζει να πουλήσει ένα χωράφι του. Οι υποψήφιοι αγοραστές είναι:

1	2	3
Μακάριος Μικροκαλλιεργητής Ζει σε ένα χωριό στο θέμα Μακεδονίας	Δημήτριος Μανάνης Ζει στη Θεσσαλονίκη	Ευστάθιος Δαλασσηνός Δυνατός Ζει στο θέμα Μακεδονίας, κοντά στο χωριό του Μακάριου

4	5
<i>Εμμανουήλ Σιδεράς Ζει στο θέμα Μακεδονίας, στο ίδιο χωριό με τον Μακάριο</i>	<i>Νικόλαος Ναυτικός Γαμπρός του Μακάριου Ζει σε ένα χωριό στο θέμα Κιβυρραιωτών</i>

Σύμφωνα με τις πηγές 2.9 και 2.10 ποιος τελικά θα προτιμηθεί; Αν δεν μπορεί να το αγοράσει αυτός που θα προτιμηθεί ποιοι άλλοι ακολουθούν και με ποια σειρά; Δικαιολογήστε την απάντησή σας.

3. Ο Αθανάσιος είναι συγχωριανός του Μακάριου. Είναι και αυτός μικροκαλλιεργητής. Μια Κυριακή του έτους 944 μιλάει στο γιο του Ευθύμιο για το δίκαιο της «προτίμησης» και του εξηγεί γιατί με αυτό προστατεύονται τα κτήματα των μικρών ιδιοκτητών γης από τους δυνατούς. Γράψτε τι μπορεί να είπε ο Αθανάσιος στο γιο του Ευθύμιο.
5. α) Σε ποια από τις πηγές 2.9 και 2.10 αναφέρεται η πηγή 2.11;
Πόσα χρόνια μεσολαβούν μεταξύ των δύο πηγών;
- β) Με βάση τις πληροφορίες των πηγών, σε ποιο συμπέρασμα μπορούμε να καταλήξουμε από τη μια πλευρά για τις δραστηριότητες των δυνατών έναντι των μικρών ιδιοκτητών γης και από την άλλη για την αποτελεσματικότητα των νομοθετικών μέτρων που πάρθηκαν ενάντια στους δυνατούς; Δικαιολογήστε την απάντησή σας.

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Δ / ΟΜΑΔΑ Δ

Οι δυνατοί, οι πένντες και οι παρεμβάσεις του βυζαντινού κράτους

Οι παρακάτω δύο πηγές προέρχονται από δύο *Νεαρές*, δηλαδή νόμους του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (920-944). Και στις δύο γίνεται λόγος για τα μέτρα κατά των δυνατών.

Πηγή 2.12

Απαγορεύουμε από εδώ και στο εξής στους δυνατούς να λαμβάνουν κάτι από τους φτωχούς είτε μέσω υιοθεσίας είτε λόγω θανάτου είτε με διαθήκη είτε λόγω χρησικτησίας είτε για κάποιο είδος προστασίας και βοήθειας [που προσφέρουν], εκτός και αν τυγχάνουν συγγενείς τους. Και ακόμη [απαγορεύεται] να κάνουν νέες αγορές ή μισθώσεις ή ανταλλαγές από ιδιοκτήτες σε χωριά ή σε συνοικισμούς τους, στα οποία δε διαθέτουν δική τους γη. [...] Και θεωρούνται δυνατοί εκείνοι που, είτε οι ίδιοι είτε με πιέσεις άλλων προσώπων από το στενό τους περιβάλλον, είναι σε θέση να εκφοβίσουν τους συναλλασσόμενους ή να τους δελεάσουν με υποσχέσεις ευεργεσίας. Αν κάποιος από τους [...] δυνατούς επιχειρήσει να κάνει κάτι τέτοιο και το κτήμα θα στερηθεί και θα καταβάλει στο δημόσιο το ποσό της συναλλαγής.

Νεαρά του βυζαντινού Αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄, 928

Πηγή 2.13

Είτε [οι δυνατοί] οι ίδιοι είτε μέσω ενός άλλου δικού τους προσώπου, τολμήσουν πλῆρον να αποκτήσουν γη σε κάποιο χωριό [...] είτε με αγορά είτε με δωρεά είτε με κληρονομιά είτε με κάποια άλλη πρόφαση. Αν συμβεί κάτι τέτοιο η απόκτηση της θεωρείται άκυρη και η γη που αποκτήθηκε πρέπει να επιστραφεί χωρίς κανένα αντίτιμο σε αυτούς που ανήκε πριν [...] ή στους συγγενείς τους [αν αυτοί δε ζουν] [...]. Η εξουσία τέτοιων ισχυρών προσώπων αύξησε υπερβολικά τη μεγάλη ταλαιπωρία των φτωχών, διότι με το πλήθος των οικόσιτων υπηρετών τους, των μίσθαρνων [= αυτοί που κάνουν μια πράξη αδιαφορώντας για τις ηθικές συνέπειές της] οργάνων τους και των άλλων παρατρεχάμενων και ακολούθων τους προκάλεσαν βίαιες επιθέσεις, διώξεις, αγγαρείες, άλλες θλίψεις και στενοχώριες και προξένησαν μεγάλη καταστροφή στο κοινό συμφέρον [...]. Αλλά η ύπαρξη πολλών μικροϊδιοκτητών προσφέρει μεγάλα οφέλη στο κράτος, καθώς αυτοί πληρώνουν φόρους και παρέχουν στρατιωτικές υπηρεσίες στο κράτος. Τα οφέλη αυτά θα εκλείψουν, αν μειωθεί ο αριθμός των μικροκτηματιών. Όσοι λοιπόν είναι επιφορτισμένοι με τη δημόσια ασφάλεια πρέπει να απαλλοτριούν από τους ταραξίες, να απομακρύνουν τα ενοχλητικά στοιχεία και να διασφαλίσουν τη δημόσια σωτηρία.

Νεαρά του βυζαντινού αυτοκράτορα Ρωμανού Α΄, 934

Το 1981 ο ιστορικός Νίκος Σβορώνος έκανε πέντε μαθήματα με θέμα τη βυζαντινή επαρχία. Μετά από κάθε μάθημα ακολουθούσε συζήτηση με αυτούς και με αυτές που το παρακολούθησαν. Από αυτό το βιβλίο προέρχεται το παρακάτω απόσπασμα στο οποίο ο ιστορικός σχολιάζει τις δυνατότητες των φτωχών να αντιδράσουν στους δυνατούς.

Πηγή 2.14

Ερώτηση: *Ποιες ήταν οι δυνατότητες αντίδρασης των μεγάλων μαζών των γεωργών στους δυνατούς;*

Νίκος Σβορώνος: *Πολύ λίγες. Οι τρόποι παράβασης των νόμων, ακόμη και αυτών των νόμων που απαγορεύουν την είσοδο των δυνατών, είναι άπειροι. Τα νομικά πλάσματα που χρησιμοποιούν οι δυνατοί για να υπερβούν τους νόμους είναι καταπληκτικά. Ποιος χωρικός θα τολμούσε να κάνει δίκη στον διπλανό αφέντη. Θα τον έσερνε στην Κωνσταντινούπολη σε μια δικαστική διαδικασία που θα ανάγκαζε τον χωρικό να πουλήσει τα πάντα. Από την άλλη η φορολογία ήταν τόσο δυσβάστακτη, που ο χωρικός έκανε εικονική πώληση στον διπλανό γαιοκτήμονα, ο οποίος του παρείχε προστασία, και γινόταν δουλευτής του.*

Νίκος Σβορώνος, *Η βυζαντινή Επαρχία*, 1991

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Δ: Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. α) Αντιγράψτε και συμπληρώστε τον παρακάτω πίνακα:

Πηγή	Πότε γράφτηκε;	Γράφτηκε την ίδια εποχή για την οποία μιλάει ή αργότερα;	Ποιος/α το έγραψε;	Τι πληροφορίες μας δίνει για το ζήτημα των σχέσεων μικρών ιδιοκτητών γης και δυνατών;
2.12				
2.13				
2.14				

2. Ο Ισαάκιος Ραούλ Δούκας Σκληρός είναι ένας δυνατός 38 ετών στο θέμα Θρακησίων στη Μικρά Ασία. Ανάμεσα στο 928 και το 934 κατάφερε να διπλησιάσει την έγγεια περιουσία του. Με ποιους τρόπους κατάφερε να το κάνει; Σύμφωνα με τις πηγές 2.12 και 2.13, τι θα συμβεί στον Ισαάκιο;
3. α) Ο Νεόφυτος και ο Ματθαίος είναι δύο φτωχοί αγρότες, που ζουν σε ένα χωριό στο θέμα Θρακησίων. Και οι δύο έχασαν τα κτήματά τους το 930, τα οποία πέρασαν στον Ισαάκιο. Με ποιους τρόπους μπορεί να έγινε αυτό; Τι συνέπειες είχε αυτό τόσο για τους ίδιους όσο και για το βυζαντινό κράτος;

- β) Και ο Νεόφυτος και ο Ματθαίος μετά την απώλεια των κτημάτων τους συζητούν με τον ιερέα του χωριού αν θα αντιδράσουν και πώς; Τελικά τι απόφαση παίρνουν; Γιατί;
- γ) Τελικά τι μπορεί να έγινε με τον Νεόφυτο και τον Ματθαίο;
- δ) Με βάση τις πληροφορίες που παίρνετε από τις πηγές 2.12, 2.13 και 2.14, γράψτε ένα κείμενο για τις περιπέτειες των δύο αυτών φτωχών αγροτών.

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Ε / ΟΜΑΔΑ Ε

Ο νόμος για το «αλληλεγγυα»

Μια σύγχρονη ιστορικός περιγράφει τον τρόπο φορολόγησης των αγροτών στη μέση βυζαντινή περίοδο.

Πηγή 2.15

Στο βυζαντινό κράτος φορολογική μονάδα δεν αποτελούσε η οικογένεια αλλά το χωριό. [...] Το σύνολο των φορολογήσιμων γαιών κάθε χωριού, ιδιωτικών και κοινόχρηστων, στη Μέση Βυζαντινή περίοδο λεγόταν «υποταγή του χωριού», ενώ το συνολικό ποσό φόρου που ήταν υποχρεωμένοι να πληρώσουν όλοι μαζί οι κάτοικοι του χωριού λεγόταν «ρίζα του χωριού». Για τα μέλη της κοινότητας του χωριού ίσχυε η αλληλεγγυα φορολογική ευθύνη. Αυτό σήμαινε ότι ήταν όλοι συλλογικά υπεύθυνοι για την καταβολή του φόρου που αναλογούσε στο χωριό τους. Άρα, αν ένας χωρικός πέθαινε χωρίς κληρονόμους ή εγκατέλειπε το χωράφι του και έφευγε ή αρρώσταινε και δεν ήταν σε θέση να καλλιεργήσει τα κτήματά του και να πληρώσει το ποσό του φόρου που του αναλογούσε, τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας ήταν υποχρεωμένα να καταβάλουν και το δικό του φόρο. Έτσι, συμφέρον των χωρικών ήταν να καλλιεργηθούν όλα τα χωράφια, ακόμη και αυτά που για οποιονδήποτε λόγο έμεναν εγκαταλελειμμένα. Στο σημείο αυτό παρενέβαινε και το κράτος και βοηθούσε να ασκηθεί η εκμετάλλευση των κτημάτων με δύο τρόπους: ή παραχωρούνταν τα εγκαταλελειμμένα κτήματα σε απλή χρησιμότητα των γειτόνων, οι οποίοι ήταν υποχρεωμένοι να τα καλλιεργήσουν και να πληρώσουν και τους αντίστοιχους φόρους, ή δίνονταν σε πλήρη κυριότητα αυτών που από εδώ και πέρα θα τα εκμεταλλεύονταν και θα πλήρωναν και τους ανάλογους φόρους.

Βάσω Νεράντζη-Βαρμάζη, Αγροτική και αστική οικονομία
στο βυζαντινό κράτος, 2002

Δύο βυζαντινοί ιστοριογράφοι αναφέρονται στην εισαγωγή του «αλληληλέγγυου» από το βυζαντινό αυτοκράτορα Βασίλειο Β' το έτος 1002.

Πηγή 2.16

Και την ίδια περίοδο θέσπισε νόμο: οι δυνατοί να πληρώνουν τους φόρους των ταπεινών που έχουν πεθάνει. Και αυτός ο νόμος ονομάστηκε αλληληλέγγυο. Στις παρακλήσεις του πατριάρχη Σέργιου και πολλών αρχιερέων και πολλών αντρών που ήταν ασκητές να καταργηθεί αυτό το παράλογο βάρος, ο βασιλιάς δεν ενέδωσε.

Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, δεύτερο μισό του 11ου αιώνα

Πηγή 2.17

Στη συνέχεια, αφού [ο βυζαντινός αυτοκράτορας Βασίλειος Β'] επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, θέσπισε νόμο οι δυνατοί να πληρώνουν τους φόρους των ταπεινών που είχαν πεθάνει. Αυτός ο νόμος ονομάστηκε αλληληλέγγυο. Μοιλονότι πολλοί παρακάλεσαν για αυτόν, ακόμη και ο Πατριάρχης [Κωνσταντινουπόλεως] Σέργιος, να καταργηθεί αυτή η άδικη και παράλογη υποχρέωση, ο βασιλιάς ήταν αμετάπειστος.

Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή των ιστοριών*, δεύτερο τέταρτο του 12ου αιώνα

Ένας βυζαντινός ιστοριογράφος μιλάει για τις προσπάθειες κατάργησης του «αλληληλέγγυου».

Πηγή 2.18

Έτος 6627 [= 1019]. [Ο βυζαντινός αυτοκράτορας Βασίλειος Β'] με τα τρόπαια της νίκης, αφού εισήλθε στη μεγάλη εκκλησία [= Αγία Σοφία] και έψαλλε τους ευχαριστήριους ύμνους στο θεό, προχώρησε στο παλάτι. Τότε ο πατριάρχης Σέργιος απεύθυνε προς αυτόν, που γύρισε νικητής, πολλές αιτήσεις να καταργήσει το αλληληλέγγυο (γιατί είχε υποσχεθεί [ο αυτοκράτορας] ότι θα το κάνει, αν νικήσει τους Βούλγαρους), αλλ'όχι δεν τον έπεισε.

Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, δεύτερο μισό του 11ου αιώνα

Δύο βυζαντινοί ιστοριογράφοι αναφέρονται στην κατάργηση του «αλληληγγυου».

Πηγή 2.19

Και έτσι [...] γίνεται βασιλιάς ο Ρωμανός [= Ρωμανός Γ' Αργυρός], και αναγορεύεται [...] αυτοκράτορας μαζί με τη Ζωή, την κόρη του Κωνσταντίνου [= ο βυζαντινός αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Η']. Μόλις λοιπόν κάθισε στο βασιλικό θρόνο [...] κατήργησε στο σύνολό του το αλληληγγυο, κάτι που μελετούσε να το κάνει ο Κωνσταντίνος, αλλά δεν πρόλαβε.

Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, δεύτερο μισό του 11ου αιώνα

Πηγή 2.20

Ο Ρωμανός, λοιπόν, αυτός που αποκαλούνταν και Αργυρόπωλος, αμέσως μόλις έγινε αυτοκράτορας κατήργησε στο σύνολό τη φορολογία του αλληληγγυου. [...] Και όσοι από τους επισκόπους εξαιτίας της φορολογίας του αλληληγγυου είχαν φτωχύνει, άρχισαν πάλι να πλουτίζουν.

Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή των ιστοριών*, δεύτερο τέταρτο του 12ου αιώνα

Πηγή 2.21

Μικρογραφία από χειρόγραφο του 14ου αιώνα· εικονίζεται η είσπραξη φόρων. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Ε: Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Ποιοι βυζαντινοί αυτοκράτορες αναφέρονται στις πηγές; Πότε βασίλεψαν;
2. Πόσα χρόνια τελικά ίσχυσε ο νόμος για το «αλληλεγγυο»;
3. Ποιες από τις παραπάνω πηγές είναι σύγχρονες με τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται; Δικαιολογήστε την απάντησή σας.
4. α) Αντιγράψτε και συμπληρώστε τον παρακάτω πίνακα:

Πηγή	Πότε γράφτηκε;	Γράφτηκε την ίδια εποχή για την οποία μιλάει ή αργότερα;	Ποιος/α το έγραψε;	Τι πληροφορίες μας δίνει για το ζήτημα της φορολογίας των βυζαντινών αγροτών;
2.15				
2.16				
2.17				
2.18				
2.19				
2.20				

- β) Ο Ιωάννης είναι ένας αγρότης σε ένα χωριό στο θέμα Μακεδονίας στην περιοχή της Θράκης. Μαζί με άλλους αγρότες από το χωριό του τη 1^η Φεβρουαρίου του 1017 πηγαίνει στο πανηγύρι του Αγίου Τρύφωνα σε ένα γειτονικό χωριό. Εκεί, μετά τη λειτουργία, συζητάει μαζί με άλλους αγρότες για το πόσο τους βοήθησε το «αλληλεγγυο». Τι μπορεί να είπε ο Ιωάννης στους άλλους αγρότες; Με ποια επιχειρήματα στήριξε την άποψή του; Γράψτε μια σχετική παράγραφο 90-100 λέξεων.
- γ) Ο Γεώργιος Δούκας Σκληρός Ταρχανειώτης είναι ένας δυνατός, 47 ετών, που ζει στα κτήματά του στο θέμα Στρυμόνος στην περιοχή της Μακεδονίας. Μια Κυριακή, δύο χρόνια μετά την κατάργηση του «αλληλεγγυο», παραθέτει ένα τραπέζι σε συγγενείς του. Εκεί συζητούν μεταξύ άλλων και για την κατάργηση του «αλληλεγγυο» και για το πώς αυτή ωφέλησε τελικά τους δυνατούς. Ποια χρονιά έγινε το συγκεκριμένο γεύμα; Τι μπορεί να είπε ο Γεώργιος Δούκας Σκληρός Ταρχανειώτης στους συγγενείς του; Με ποια επιχειρήματα στήριξε την άποψή του; Γράψτε μια παράγραφο 90-100 λέξεων.
5. α) Περιγράψτε την πηγή 2.21: Πώς εικονίζεται ο φοροεισπράκτορας, πώς εικονίζονται οι φοροηλογούμενοι;
- β) Με βάση τις πληροφορίες που παίρνετε από τις πηγές 2.15, 2.16, 2.17, 2.18, 2.19 και 2.20 γράψτε ένα σύντομο κείμενο (50-60 λέξεις) για να συμπληρώσετε τη λεζάντα της εικόνας. Προσπαθήστε στο κείμενό σας να περιλάβετε όλες τις απαραίτητες πληροφορίες για τον τρόπο φορολόγησης των βυζαντινών αγροτών και το «αλληλεγγυο».
- γ) Υποθέστε ότι είστε ο φοροεισπράκτορας και πηγαίνετε σε ένα χωριό στο θέμα Παφλαγονίας, στη Μικρά Ασία. Στο χωριό αυτό υπάρχουν 17 οικογένειες, οι 8 έχουν από 4-7 μέλη και οι 9 από 8-10 μέλη. Άλλες 2 οικογένειες, μια πενταμελής και μια εννεαμελής εγκατέλειψαν τα κτήματά τους τη χρονιά που πέρασε και έφυγαν, ενώ ένας που ζούσε μόνος του πέθανε. Έχει συμφωνηθεί στο χωριό οι οικογένειες μέχρι 7 μέλη να πληρώνουν φόρο 4,5 νομίσματα, ενώ αυτές με παραπάνω μέλη 6,5 νομίσματα. Πόσος θα ήταν ο φόρος που θα έπρεπε να πληρώσει αυτό το χωριό το έτος 999 και πόσος θα ήταν δέκα χρόνια αργότερα, το έτος 1009; Γιατί; Δικαιολογήστε την απάντησή σας.

Θεματικός άξονας 3:
Η φιλήανθρωπία στο Βυζάντιο
Φύλλα εργασίας Α, Β, Γ, Δ

Πηγή 3.1

[Χριστιανισμός και φιλάνθρωπία]

Μικρογραφία ευλογίας ή κηρύγματος από χειρόγραφο που βρίσκεται στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά και περιέχει τον λόγο «Περί Φιλοπτωχίας» του Γρηγορίου Θεολόγου του Ναζιανζηνού (329-390).

Πηγή 3.2

[Χριστιανισμός και φιλάνθρωπία]

Όσο είναι καιρός, λοιπόν, ας επισκεφθούμε το Χριστό, ας Τον περιποιηθούμε, ας Τον θρέψουμε, ας Τον ντύσουμε, ας Τον περιμαζέψουμε, ας Τον τιμήσουμε. Όχι μόνο με τραπέζι, όπως μερικοί, όχι μόνο με μύρα, όπως η Μαρία, όχι μόνο με τάφο, όπως ο Αριμαθαίος Ιωσήφ, όχι μόνο με ενταφιασμό, όπως ο φιλόχριστος Νικόδημος, όχι μόνο με χρυσάφι, λιθάνι και σμύρνα, όπως οι μάγοι πρωύτερα. Μα επειδή ο Κύριος των όλων θέλει έλεος και όχι θυσία και επειδή η ευσηλαχνία είναι καλύτερη από τη θυσία μυριάδων καλοθρεμμένων αρνιών, ας Του την προσφέρουμε μέσω εκείνων που έχουν ανάγκη, μέσω εκείνων που βρίσκονται σήμερα σε δεινή θέση, για να μας

υποδεχτούν στην ουράνια βασιλεία, όταν φύγουμε από τον κόσμο τούτο και πάμε κοντά στον Κύριό μας, το Χριστό, στον οποίο ανήκει η δόξα στους αιώνες.

Γρηγόριος Ναζιανζηνός ο Θεολόγος, *Περί φιλοπτωχίας*,
4ος αιώνας, μεταφρασμένο απόσπασμα

Πηγή 3.3

[Οι φορείς της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο]

Ενώ στην ελληνорωμαϊκή αρχαιότητα η φιλανθρωπική δραστηριότητα γενικά συνιστά δημόσιο καθήκον και αρμοδιότητα των κρατικών αρχών, στη χριστιανική αντίληψη αυτή εξελίσσεται σε ατομικό καθήκον. Όμως, αυτή η εξατομίκευση του χριστιανικού καθήκοντος της φιλανθρωπίας όσον αφορά τις αντίστοιχες δραστηριότητες είχε τα όριά της, με την έννοια ότι η φιλανθρωπική πράξη είχε και θεσμική [επίσημη] υπόσταση. Η Εκκλησία, αρχικά, ως θεσμός και οργανισμός γρήγορα ανήγαγε τη φιλανθρωπική δραστηριότητα σε ένα από τα βασικά καθήκοντά της. [...] Επιπλέον, η φιλανθρωπική δραστηριότητα συνιστούσε καθήκον και βασική προτεραιότητα του αυτοκράτορα και επ' ονόματι αυτού του κρατικού μηχανισμού, στο πλαίσιο των αρχών και των αξιών χάρη στις οποίες νομιμοποιούνταν η αυτοκρατορική εξουσία.

Κωνσταντίνος Μουστάκας, «Φιλανθρωπικά ιδρύματα στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη», 2008

Πηγή 3.4

[Αυτοκράτορας, εκκλησία και φιλανθρωπία στο Βυζάντιο]

Ο αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολης, μίμνσις και ύπαρχος [αντιπρόσωπος] του Θεού είναι εξ ορισμού φιλόανθρωπος και ελεήμων. Την καινούργια αυτή αντίληψη για ένα φιλόανθρωπο Θεό, όπως τη διατυπώνει ο απόστολος Παύλος, επεξεργάσθηκαν, θεωρητικοποίησαν και εφήρμοσαν οι Πατέρες της Εκκλησίας και κυρίως ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Βασίλειος και ο Γρηγόριος. Στο Βυζάντιο η θεσμοθετημένη άσκηση της χριστιανικής αγάπης μέσω της φιλανθρωπίας πραγματώνεται κυρίως από το βασικό μηχανισμό του κράτους, την Εκκλησία [...].

Λεωνίδας Μαυρομάτης, «Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», 1989

Πηγή 3.5

[Θρησκευτικές πεποιθήσεις και κοινωνική αλληλεγγύη]

Η περίθαλψη των ασθενών και η ανακούφιση των αναξιοπαθούντων είναι έμπρακτες εκδηλώσεις της αγάπης προς τον πλησίον, που ανοίγουν το δρόμο προς τον μεταθανάτιο κόσμο των δικαίων. Η χριστιανική αυτή αντίληψη για τη φιλανθρωπία στηρίζεται στην Επί του Όρους Ομιλία και στη διδασκαλία των Πατέρων που ισχυροποίησε το θρησκευτικό υπόβαθρο και δραστηριοποίησε την κοινωνική αλληλεγγύη. Οι πατερικές επιταγές απευθύνονταν σε όλο το χριστεπώνυμο πλήρωμα της Εκκλησίας, είχαν όμως έναν κύριο αποδέκτη, τους ευπόρους [...], οι οποίοι προικοδότησαν τα ιδρύματα με την περιουσία τους και ανέθεσαν τη διαχείρισή τους στις μονές και τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές.

Η συμβολή των αυτοκρατόρων και των μελών των οικογενειών τους στο δίκτυο κοινωνικής αλληλεγγύης υπήρξε κεντρική. Η ρητορική προσάρμοσε την εικόνα του ιδεώδους ηγεμόνα στις επιταγές της νέας θρησκείας και προσέδωσε στην αυτοκρατορική αρετή της φιλανθρωπίας εκχριστιανισμένο περιεχόμενο.

Χριστίνα Αγγελίδη, «Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες.
Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο», 2007

Πηγή 3.6

[Χριστιανικές αξίες και αυτοκράτορας Βυζαντίου]

[..] η χριστιανική θρησκεία απαιτούσε από τον αυτοκράτορα να είναι ελεήμων, καλός και φιλεύσπλαχνος. Έτσι και αυτός και η οικογένειά του συναγωνίζονταν τους πλούσιους υπηκόους του στις δωρεές προς τα αναρίθμητα φιλανθρωπικά ιδρύματα [...].

N.H. Baynes, H. Moss, Βυζάντιο. Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό, 1996

Πηγή 3.7

[Οι αρετές του βυζαντινού αυτοκράτορα]

Μικρογραφία με τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνό ή «Καλοϊωάννη» (1118-1143) και τον γιο του Αλέξιο (συν-αυτοκράτορας από το 1122), οι οποίοι στέφονται από το Χριστό, που πλαισιώνεται από την Ελεημοσύνη και τη Δικαιοσύνη. Μεταξύ των ετών 1122-1125. Βατικανό, Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού.

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Α

Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Μελετήστε τις πηγές 3.1 και 3.2. Υποθέστε ότι είστε ένας από τους ακροατές του κηρύγματος του Γρηγορίου Ναζιανζηνού «Περί φιλοπτωχίας». Γράψτε μία σύντομη επιστολή σε συγγενή σας, για να τον/την πληροφορήσετε για τις εντυπώσεις που δημιούργησε το κήρυγμα του Γρηγορίου στο ακροατήριό του, καθώς και για την προσωπική γνώμη σας σχετικά με αυτό.
2. Με βάση όσα αναφέρονται στις πηγές 3.2, 3.3, 3.4, 3.5 και 3.6, να καταγράψετε στον παρακάτω πίνακα και να εξηγήσετε με δικά σας λόγια τις αντιλήψεις και τις αξίες των Βυζαντινών, με τις οποίες συνδέεται η φιλανθρωπική δράση.

Πηγές	Αντιλήψεις και αξίες Βυζαντινών σχετικά με την φιλάνθρωπία
3.2	
3.3.	
3.4	
3.5	
3.6	

3. Ποια θρησκευτικά και πολιτικά μηνύματα εκφράζονται στην εικονιστική πηγή 3.7; Δημιουργήστε έναν δίστηλο πίνακα: στην αριστερή στήλη περιγράψτε τις μορφές, τις κινήσεις ή τα αντικείμενα που εικονίζονται, στη δεξιά το νόημά τους για αυτόν/ αυτήν που παρατηρεί την εικόνα. Τι συμπεραίνετε για την αντίληψη που εκφράζει ο μικρογράφος σχετικά με τις αρετές του βυζαντινού αυτοκράτορα;

Μορφές	Ανδρική σε θρόνο στο κέντρο της εικόνας	
	Γυναικείες ...	
	Ανδρικές ...	
Αντικείμενα	Στέμμα / στέμματα	
	.....	
	Σκήπτρο / σκήπτρα	
	.....	
Κινήσεις	Αγκάλλιασμα	
	Στέψη	
	Ευλογία	
Συμπέρασμα:	....	

4. Ο Γεώργιος και η Ειρήνη είναι δύο φτωχοί υπήκοοι του βυζαντινού αυτοκράτορα. Το 1118 συζητούν για τον νέο τους αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνό που μόλις ανέβηκε στο θρόνο, για τις προσδοκίες που έχουν από αυτόν. Ποιες μπορεί να είναι αυτές και πώς τις δικαιολογούν; Με βάση τις πληροφορίες που παίρνετε από την πηγή 3.7, γράψτε το διάλογο που μπορεί να είχαν ο Γεώργιος και η Ειρήνη.
5. Αντιγράψτε και συμπληρώστε τον παρακάτω πίνακα με βάση τις πληροφορίες που παίρνετε από τις πηγές 3.3, 3.4, 3.5 και 3.6.

Πηγή	Ποιοι αναλάμβαναν φιланθρωπική δράση στο Βυζάντιο;	Για ποιους λόγους;
3.1		
3.3		
3.4		
3.5		
3.6		
3.7		

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Β / ΟΜΑΔΑ Β

Βυζαντινά φιланθρωπικά ιδρύματα

Πηγή 3.8

[Μορφές πρόνοιας στο Βυζάντιο]

Η πρόνοια για τους ενδεείς δεν περιορίστηκε σε καθαρά ιδρυματική μορφή. Διατηρήθηκε, για παράδειγμα, η πρακτική της διανομής από την Εκκλησία και τα μοναστήρια τροφίμων και άλλων ειδών ανάγκης στο πλαίσιο της καθιερωμένης ελεημοσύνης κατά τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές, ενώ αξιοποιούνταν η διάθεση φιланθρωπικής προσφοράς από ευσεβείς γυναίκες, τις λεγόμενες «διακόνισσες», που μεριμνούσαν για την κατ' οίκον φροντίδα εννοσιών οι οποίοι βρίσκονταν σε κατάσταση ανάγκης. Η πρόνοια που παρέχονταν μέσα από τα ιδρύματα, με δέκτες τους τροφίμους τους, μπορεί να θεωρηθεί αποτελεσματικότερη από το εξωιδρυματικό σύστημα παροχών. Επιπλέον, τα ιδρύματα αυτά εξασφάλιζαν εξειδικευμένα μέριμνα ανάλογα με τις επιμέρους κατηγορίες αναξιοπαθούντων στις οποίες απευθύνονταν. Υπήρχαν έτσι επιμέρους ιδρύματα με διακριτούς ρόλους, όπως νοσοκομεία, πτωχοτροφεία, γηροκομεία, ξενοδοχεία, το αυτοκρατορικό ορφανοτροφείο και άλλα ιδρύματα μεγαλύτερης εξειδίκευσης, π.χ. λεηροκομεία, τα οποία ανταποκρίνονταν στις ιδιαίτερες ανάγκες κάθε κατηγορίας ενδεών.

Κωνσταντίνος Μουστάκας, «Φιланθρωπικά ιδρύματα στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη», 2008

Πηγή 3.9

[Η ίαση ενός νεαρού διακόνου]

Η διήγηση για την ίαση του νεαρού διακόνου Στεφάνου από τον άγιο Αρτέμιο, προέρχεται από την ίδια Συλλογή θαυμάτων [του αγίου Αρτεμίου]. Όταν αποδείχθηκε ότι το πρόβλημα της κήλης από την οποία έπασχε ο Στέφανος δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπισθεί με κατ' οίκον θεραπεία, οι γονείς του τον συμβούλευσαν να απευθυνθεί στους χειρουργούς του ξενώνα του Σαμψών [στην Κωνσταντινούπολη]. Αρχικά του δόθηκε ένα κρεβάτι έξω από το οφθαλμολογικό τμήμα του νοσοκομείου, όπου επί τρεις ημέρες οι γιατροί προσπάθησαν να τον θεραπεύσουν με καυτηριασμούς, και στη συνέχεια εισήχθη στο χειρουργείο. Μετά την επέμβαση, ο Στέφανος παρέμεινε μερικές ημέρες στον ξενώνα για να αναρρώσει έως ότου οι γιατροί του επέτρεψαν να αναχωρήσει.

Χριστίνα Αγγελίδη, «Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες.
Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο», 2007

Πηγή 3.10

[Ιατρική στο Βυζάντιο]

Μικρογραφία από χειρόγραφο του 14ου αιώνα στο οποίο διασώζεται το έργο ενός βυζαντινού γιατρού, του Νικολάου Μυρεψού, ο οποίος έζησε τον 13ο αιώνα.

Πηγή 3.11

[Το ορφανοτροφείο του Αγίου Παύλου στην Κωνσταντινούπολη]

Ο ίδιος αυτοκράτωρ [ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός] ασχολήθηκε με την τύχη των αιχμαλώτων, των ξένων και των ορφανών κατά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη ύστερα από εκστρατεία του στη Μικρά Ασία. Με εντολή του ιδρύθηκε ορφανοτροφείο για αρκετά από τα ορφανά ενώ άλλα παραδόθηκαν στους ηγουμένους μεγάλων μονών με την εντολή να ανατραφούν ως ελεύθεροι Ρωμαίοι κάτοχοι παντοίας [παντός είδους] παιδείας και κυρίως των ιερών γραμμάτων ή ακόμη, όσα παιδιά είχαν τη σχετική έφεση, να μυηθούν στην εγκύκλιον παιδείαν. Ο φιланθρωπάτος βασιλεύς επεμβαίνει δραστικά, έτσι ώστε να επιλύσει το καυτό πρόβλημα ενός εκπατρισμένου πληθυσμού, αλλά ταυτόχρονα επιδιώκει, μέσω του ορφανοτροφείου-παιδευτηρίου που συνιστά, καθώς και με την αρωγή των μοναστικών κέντρων, να ενισχύσει και να εμπλουτίσει το βυζαντινό στοιχείο εξελληνίζοντας όσους ήταν αλληοθενείς και γαλουχώντας όλους με την Ορθοδοξία και με την πίστη στην αυτοκρατορία.

Λεωνίδας Μαυρομάτης, «Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο», 1989

Πηγή 3.12

[Οίκοι ευγηρίας στο Βυζάντιο]

Οι βυζαντινοί Έλληνες σέβονταν πολύ τα γηρατειά και η Εκκλησία περιελάμβανε ειδικές προσευχές στη θεία λειτουργία για την ενίσχυσι των γερόντων [...]. Αλλά η βυζαντινή κοινωνία προχώρησε πέρα από τις προσευχές και την έκφρασι συμπαθείας. Κατά κανόνα τους γέροντες γονείς εφρόντιζαν τα παιδιά των, αλλά για τους άτεκνους ή άγαμους γέροντας υπήρχαν ειδικά ιδρύματα. Από τον τέταρτο κιόχως αιώνα Εκκλησία και κοινωνία γενικώς ανήγειραν και συντηρούσαν οίκους ευγηρίας για τη στέγασι αστέγων γερόντων. [...] Μερικά γηροκομεία υπήρχαν στην πρωτεύουσα μέχρι τα μέσα του δέκατου πέμπτου αιώνας. [...]

Παρόλο που οι μαρτυρίες είναι ανεπαρκείς μπορούμε να υποθέσουμε ότι γηροκομεία υπήρχαν και στις επαρχιακές πόλεις.

[...] Οι πηγές της περιόδου δεν παρέχουν επαρκείς πληροφορίες ως προς τις υπηρεσίες υγιεινής, τη δίαιτα και τις συνθήκες ζωής στα βυζαντινά γηροκομεία. Ένα όμως είναι βέβαιο: ότι η φροντίδα για τους γέροντες γονείς εθεωρείτο όχι μόνον ιερό καθήκον αλλά και υπερτάτη ευλογία. Οι γέροντες γονείς άξιζαν τον σεβασμό, την προστασία και την παρηγοριά των απογόνων τους.

Δημήτριος Κωνσταντέλος, Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία στον μεταγενέστερο μεσαιωνικό ελληνικό κόσμο, 1994

Πηγή 3.13

[Λαϊκό γηροκομείο στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη]

Μικρογραφία από χειρόγραφο· εικονίζεται το γηροκομείο του Αρματίου στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο βρισκόταν στην ίδια θέση από την πρωτοβυζαντινή εποχή μέχρι το 1453.

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Β: Ερωτήσεις –Δραστηριότητες

1. Αντλώντας πληροφορίες από την πηγή 3.8 να διακρίνετε διαφορετικές μορφές της πρόνοιας στο Βυζάντιο και να δώσετε παραδείγματα για κάθε μία.
2. Με βάση την μικρή ιστορία του Στεφάνου στην πηγή 3.9, τι συμπεραίνετε για τις υπηρεσίες υγείας που προσέφερε ο ξενώνας του Σαμψών στους ασθενείς;
3. Τι επεδίωκε με την ίδρυση του ορφανοτροφείου ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, σύμφωνα με την πηγή 3.11;
4. Ποια ήταν η στάση των Βυζαντινών απέναντι στα γηρατειά και πώς εκδηλωνόταν, σύμφωνα με τις πληροφορίες της πηγής 3.12;

Η Μονή του Χριστού Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη

Πηγή 3.14

[Η μονή του Παντοκράτορα και η δυναστεία των Κομνηνών]

Η μονή Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη είναι ένα συγκρότημα τριών εκκλησιών που ιδρύθηκε από τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό και την πρώτη σύζυγό του Ειρήνη μεταξύ των ετών 1118-1136. [...]

Το σωζόμενο Τυπικό [ο κανονισμός λειτουργίας] της μονής από το 1136 απηχεί το ρόλο της στον κοινωνικό και θρησκευτικό βίο της Βασιλεύουσας [της Κωνσταντινούπολης], αλλά και τη σημαντικότητα του μνημείου σχετικά με τις αντιλήψεις των Κομνηνών περί πολιτικής εξουσίας. Τα μέλη της δυναστείας των Κομνηνών έκαναν γενναίες δωρεές στη μονή, αλλά και σε άλλα μοναστήρια στη Θράκη, τη Μακεδονία, την Πελοπόννησο, τη Μικρά Ασία και στα νησιά του Αιγαίου.

Εμμανουελ Μουτάφοφ, «Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μοηλά Ζεϋρέκ Τζαμί)», 2008

Πηγή 3.15

[Δαπάνες της μονής του Παντοκράτορα]

Το Τυπικό [της μονής του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη] ορίζει ότι οι φιλανθρωπικές μονάδες θα λειτουργούν υπό την εποπτεία συμβουλίου με επικεφαλής τον ηγούμενο της μονής και ότι οι δαπάνες θα καλύπτονται από την απόδοση του αρχικού κληροδοτήματος. Ο Παντοκράτορας αποδεσμεύεται, έτσι, από το Πατριαρχείο και το αυτοκρατορικό ταμείο.

Χριστίνα Αγγελίδη, «Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο», 2007

Τυπικό ονομάζεται ο κανονισμός που ορίζει πώς λειτουργεί ένα μοναστήρι. Μεταξύ άλλων τα τυπικά αναφέρουν τον τρόπο που ήταν οργανωμένα τα μοναστήρια, πώς ζούσαν οι καλόγεροι ή οι καλογριές, την περιουσία που διέθετε η μονή κ.ά. Το παρακάτω απόσπασμα προέρχεται από το Τυπικό της μονής του Παντοκράτορα, το οποίο όριζε πώς θα λειτουργεί και το νοσοκομείο του μοναστηριού.

Πηγή 3.16

Η Αυτοκρατορική Μεγαλειότητά μου αποφάσισε να ιδρύσει ένα νοσοκομείο για πενήντα ασθενείς. Ορίζω τα εξής: Να υπάρχουν πενήντα άνετα κρεβάτια για τους εισαγόμενους· δέκα απ' αυτά τα πενήντα κρεβάτια να προορίζονται για ασθενείς με ανοιχτές πληγές ή κατάγματα, οχτώ για ασθενείς και τα υπόλοιπα για τους συνηθισμένους αρρώστους. Αν οι πτέρυγες για τις πληγές, τις οφθαλμικές παθήσεις και τα άλλα ιδιαίτεως επώδυνα νοσήματα δεν είναι πλήρεις, τα ελεύθερα κρεβάτια να δίνονται σε συνηθισμένους αρρώστους. Κάθε κρεβάτι να έχει ένα στρώμα, μια κουβέρτα και ένα μαξιλάρι· το χειμώνα να δίνονται δύο επιπλέον κουβέρτες. [...].

Τα πενήντα κρεβάτια μοιράζονται σε πέντε πτέρυγες. Σε κάθε πτέρυγα να υπάρχει ένα επικουρικό κρεβάτι, που να προορίζεται για επείγουσες περιπτώσεις [...].

[...] Να υπάρχουν και άλλα έξι κρεβάτια με ένα άνοιγμα στο στρώμα για τους ασθενείς που δεν μπορούν καθόλου να κινηθούν [...].

Για τους φτωχότερους ασθενείς και για όσους έχουν αρρωστήσει από τις φοβερότερες αρρώστιες, να υπάρχουν μονίμως 15-20 πουκάμισα και εσώρουχα, με τα οποία να ντύνονται μόλις εισάγονται στο νοσοκομείο, ενώ τα δικά τους πουκάμισα να πλένονται και να φυλάγονται μέχρι να γίνουν καλά οι κάτοχοί τους και να βγουν από το νοσοκομείο. Κάθε χρόνο τα φθαρμένα σεντόνια και εσώρουχα πρέπει να αλλάζουν, οι μαξιλαροθήκες πρέπει να αφαιρούνται και το περιεχόμενό τους να ανανεώνεται. Τα σκισμένα υφάσματα πρέπει να αλλάζονται και κατόπιν να ράβονται ξανά, ώστε οι ασθενείς να αισθάνονται πιο άνετα. [...]

Σε κάθε πτέρυγα να έχουν υπηρεσία δύο γιατροί, τρεις αρχिनoσοκόμοι, δύο βοηθητικοί νοσοκόμοι και δύο υπηρέτες. Από το προσωπικό του νοσοκομείου, τέσσερις νοσοκόμοι και μια νοσοκόμα, δηλαδή ένα άτομο σε κάθε πτέρυγα, πρέπει να διανυκτερεύουν κοντά στους αρρώστους [...].

Οι γιατροί πρέπει να επισκέπτονται το νοσοκομείο κάθε μέρα. Από την αρχή του Μαΐου ως τη γιορτή του Σταυρού [14 Σεπτεμβρίου] πρέπει να το επισκέπτονται και τα βράδια. Μετά την προσήκουσα προσευχή πρέπει να εξετάζουν τους ασθενείς με προσοχή και με ευσυνειδησία, να κάνουν πλήρη και ακριβή διάγνωση της πάθησης του καθενός, να ορίζουν στον καθένα τα κατάλληλα φάρμακα και να δίνουν σωστές οδηγίες.

Τυπικόν του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνού για τη Μονή του Παντοκράτορα, πρώτο μισό του 12ου αιώνα

Πηγή 3.17

[Το νοσοκομείο της μονής του Παντοκράτορα]

Το νοσοκομείο της Μονής του Παντοκράτορα ήταν πλήρες και είχε πρωτοποριακό για την εποχή του κανονισμό. Από το Τυπικόν της Μονής του Παντοκράτορα μαθαίνουμε ότι στο νοσοκομείο υπήρχαν πέντε πτέρυγες: χειρουργική, οφθαλμολογική, γυναικολογική, μαιευτική, παθολογική, καθώς και πενήντα κρεβάτια. Οι άνδρες ιατροί του νοσοκομείου έπαιρναν ως αμοιβή («ρόγα») έξι χρυσά νομίσματα. Οι γυναίκες ιατροί έπαιρναν τη μισή αμοιβή από τους άνδρες συναδέλφους τους, μικρότερη «αννόνα» (αμοιβή σε τρόφιμα, σιτηρά, όσπρια, κρασί κ.ά.) και καθόλου «προσφάγιον». Ας σημειωθεί ότι η αμοιβή του γυναικείου βοηθητικού προσωπικού του ίδιου νοσοκομείου ήταν ίση με εκείνη του αντίστοιχου ανδρικού προσωπικού, τόσο σε χρήμα όσο και σε είδος. Στο νοσοκομείο της Μονής του Παντοκράτορα βρισκόταν πάντοτε ιατρός παθολόγος, χειρουργός και ένας φαρμακοποιός. Σ' αυτό υπήρχαν ακόμη γηροκομείο, ένα λωβοκομείο [= λεπροκομείο], κρεβάτια για έκτακτα περιστατικά και εξωτερικά ιατρεία. Το νοσοκομείο απασχολούσε επίσης ένδεκα υπηρέτες, πέντε πλύστρες («σαπωνίστριες»), δύο μαγείρους, δύο αρτοποιούς, έναν ιπποκόμο για τα άλογα των ιατρών, τέσσερις τραυματιοφορείς, έναν χαλκωματά, έναν μυλωνά, έναν ακονιστή ιατρικών εργαλείων («μυλοχαράκτη») και έναν καθαριστή αποχωρητηρίων.

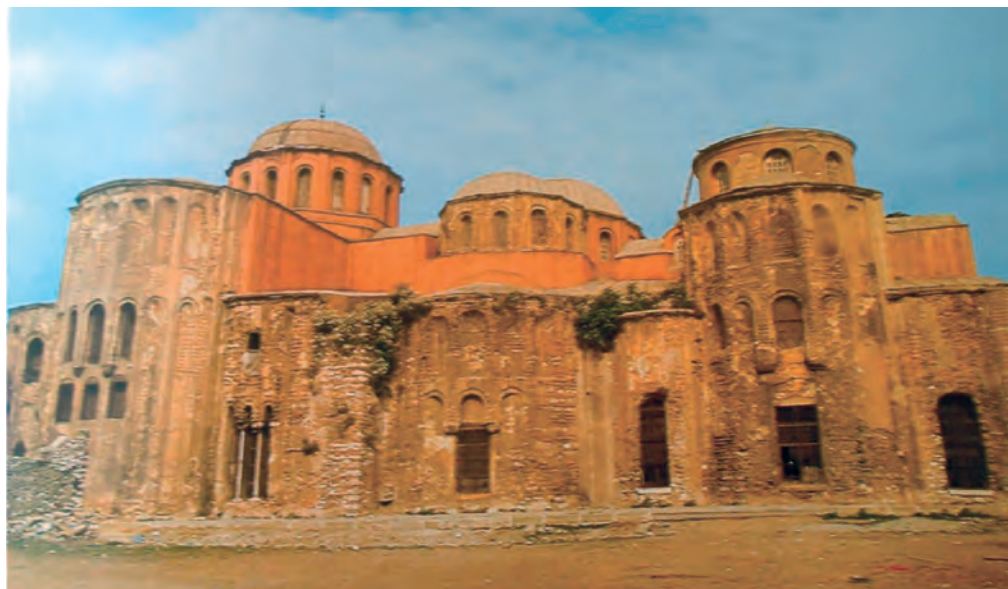
Αφέντρα Μουτζάλη, «Περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο», 2007

Πηγή 3.18

Από το μοναστήρι του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη (σήμερα Μολά Ζε-ϋρέκ τζαμί) σώζονται μόνο οι ναοί του. Στην εικόνα άποψη του συγκροτήματος των ναών από τα δυτικά.

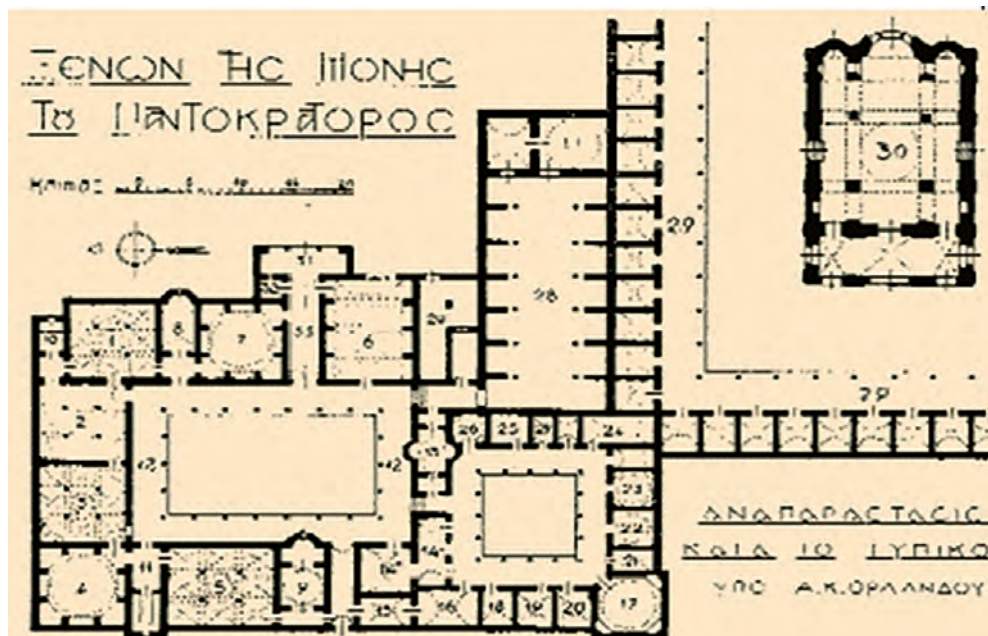
Πηγή 3.19

Από το μοναστήρι του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη (σήμερα Μολά Ζε-ϋρέκ τζαμί) σώζονται μόνο οι εκκλησίες του. Στην εικόνα άποψη του συγκροτήματος των ναών από τα ανατολικά.

Πηγή 3.20

Κάτοψη του νοσοκομείου της Μονής του Παντοκράτορα

Η απουσία ανασκαφικών ευρημάτων στο χώρο γύρω από το μοναστήρι του Παντοκράτορα κάνει κάθε αποτύπωση της κάτοψής του υποθετική. Ο αρχαιολόγος Αναστάσιος Ορλάνδος, ωστόσο, στηριζόμενος στο *Τυπικό* του μοναστηριού και σε αρχαιολογικά στοιχεία από μοναστήρια που βρίσκονται στον ελληνικό χώρο, επιχείρησε την αποτύπωσή του.

Αρ. 1-5: θάλαμοι ασθενών, αρ. 6: τα εξωτερικά ιατρεία, αρ. 7: «γραφείο» των γιατρών, αρ. 13-26: βοηθητικοί χώροι (λουτρό, πλυσταριό κτλ.).

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Γ: / ΟΜΑΔΑ Γ, Ερωτήσεις – Δραστηριότητες

1. Ποια από τις πηγές 3.14, 3.15, 3.16 και 3.17 είναι σύγχρονη με την εποχή στην οποία αναφέρεται; Σε τι αποσκοπούσε ο συντάκτης της;
2. Σύμφωνα με τις πηγές 3.14 και 3.15, πώς καλύφθηκαν τα έξοδα ανέγερσης και λειτουργίας της Μονής του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη; Μπορείτε να υποθέσετε άλλα έσοδα της Μονής, που δεν αναφέρονται στις παραπάνω πηγές;
3. Συμπληρώστε τη δεξιά στήλη του παρακάτω πίνακα με βάση τις πληροφορίες που θα αντλήσετε από τις πηγές 3.16 και 3.17.

Το νοσοκομείο της Μονής του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη διέθετε:	
α) ειδικευμένο προσωπικό:	
β) βοηθητικό προσωπικό:	

4. Συμπληρώστε τη δεξιά στήλη του παρακάτω πίνακα με βάση τις πληροφορίες που θα αντλήσετε από τις πηγές 3.16 και 3.17.

Το νοσοκομείο της Μονής του Παντοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη διέθετε:	
α) τμήματα / πτέρυγες:	
β) εξοπλισμό:	

5. Μελετήστε την πηγή 3.19. Στη συνέχεια, υποθέστε ότι ζείτε στην Κωνσταντινούπολη την εποχή των Κομνηνών και συμβαίνει ένα σοβαρό ατύχημα σε κάποιο συγγενή σας. Εξηγήστε του για ποιους λόγους θα προτιμούσατε να γίνει η εισαγωγή και η περίθαλψή του στο νοσοκομείο της Μονής του Παντοκράτορα.

Πηγή 3.21

[Προσφυγιά και φιλανθρωπία]

Οι μετακινήσεις πληθυσμών και οι κοινωνικές αναστατώσεις της [υστεροβυζαντινής] εποχής έκαναν πολλούς ανθρώπους να νοιώθουν ξένοι στην ίδια τους τη χώρα. Έτσι, αρκετοί συγγραφείς τόνιζαν την ηθική αξία της φιλοξενίας και γενναιοδωρίας προς τον ξένο. Ο Γεννάδιος Σχολάριος [1400-1473], σε μια ομιλία του προς τους νέους, τόνιζε με έμφαση την εφαρμογή των ηθικών αξιών και τους παρότρυνε να δέχονται τους ξένους για να μη γίνουν οι ίδιοι ξένοι για το Θεό κι ακόμη να τρέφουν τους πεινασμένους, γιατί σε τελευταία ανάλησι μια τύχη μας περιμένει όλους.

Δ. Κωνσταντέλλος, Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία στο μεταγενέστερο μεσαιωνικό ελληνικό κόσμο, 1994

Πηγή 3.22

[Η μοίρα των αμάχων στους πολέμους]

Από μεταβυζαντινό χειρόγραφο (Εθνική Βιβλιοθήκη, Παρίσι).

Πηγή 3.23

[..δὸς πτωχοῖς..]

[..] ἔφη αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, ὑπάγε πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα καὶ δὸς πτωχοῖς, καὶ ἔξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ, καὶ δεῦρο ἀκολουθεῖ μοι.

Κατά Ματθαῖον Ευαγγέλιο, 19-21

Πηγή 3.24

[Μοναχισμός και φιλάνθρωπία]

*Είναι σχεδόν κοινός τόπος στα αγιολογικά κείμενα [αφορούν τη ζωή αγίων] η απαλή-
λαγή από τα υλικά αγαθά όσων επιθυμούσαν είτε να ασκητέψουν είτε να ενταχτούν
σε μοναστική κοινότητα. Από τα πολλά παραδείγματα ενδεικτικά αναφέρεται η οσία
Αθανασία της Αιγίνης και οι άλλες μοναχές που ήταν μαζί της, οι οποίες όταν αποφάσι-
σαν να αποχωριστούν «πάσης επιμιξίας ανθρωπίνης» [κάθε ανθρώπινη συναναστρο-
φή] μοίρασαν στους φτωχούς «πάντα... όσα εις ιδίαν εκέκτηντο χρείαν». Η Θεοδώρα
Θεσσαλονίκης, επίσης, μοίρασε την περιουσία της στους φτωχούς και στη μονή όπου
εκάθη μοναχή. Την περιουσία της διένειμε και η Άννα της Λευκάτης.*

Κ. Νικολάου, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα
και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, 2005

Πηγή 3.25

[Μοναχισμός και φιλάνθρωπία]

*Πολλά μοναστήρια καθημερινά διένειμαν ό,τι περίσσευε από το τραπέζι των μοναχών
στους πτωχούς που περίμεναν στην πόρτα. Στις μεγάλες εορτές μοίραζαν νομίσματα.*

Έ. Ράγια, *Φτωχοί και πλούσιοι στο μέσο Βυζάντιο*, 2013

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες:

1. Αφού διακρίνετε τις πληροφορίες του κειμένου 1: α) σε αυτές που αφορούν στις δημογραφικές και κοινωνικές εξελίξεις της εποχής και β) σε αυτές που αφορούν στις αξίες και πεποιθήσεις των ανθρώπων, στη συνέχεια, εξηγήστε με δικά σας λόγια πώς επηρέαζαν, σύμφωνα με τον αφηγητή, οι πρώτες τις δεύτερες. Νομίζετε ότι η παρατήρηση αυτή έχει νόημα και επικαιρότητα σήμερα;
2. Παρατηρήστε την εικόνα 1 και αφηγηθείτε μια σύντομη ιστορία που να εξηγεί γιατί φεύγουν οι εικονιζόμενοι. Γίνεται κάτι παρόμοιο σήμερα;
3. Με βάση τις πηγές 3.23, 3.24 και 3.25, συζητήστε για τη σχέση μεταξύ μοναχισμού και φιλάνθρωπίας στη βυζαντινή εποχή.
4. Υποθέστε ότι είστε η Θεοδώρα της Θεσσαλονίκης και ανακοινώνετε στους συγγενείς σας την απόφασή σας. Τι θα τους λέγατε; Τι νομίζετε ότι θα σας απαντούσαν;
5. [Άσκηση προέκτασης]: Να αναφέρετε και να συζητήσετε μορφές φιλάνθρωπίας και ανθρωπίνης αλληλεγγύης σήμερα. Πού εμφανίζονται περισσότερες ανάγκες και γιατί; Ποιος (πρέπει να) είναι ο ρόλος της πολιτείας απέναντι σε φαινόμενα μέγιστης ανάγκης και σε παρεμβάσεις προσώπων και ομάδων; Αγώνας λόγων με επιχειρήματα: Υπέρ και κατά της φιλάνθρωπίας. Οφέλη και ενδεχόμενοι κίνδυνοι.
6. **Αποτίμηση-αναστοχασμός:** Να γράψετε σε μια παράγραφο 100-150 λέξεων τι μάθατε από τη μελέτη του Θεματικού Φακέλου: να αναφέρετε το θέμα του και τουλάχιστον 4-5 στοιχεία. Να συζητήσετε έπειτα τι σας έκανε εντύπωση, τι σας δυσκόλεψε, τι δεν καταλάβατε. Μπορεί να γίνει και προφορική παρουσίαση με προετοιμασία και αναγραφή βασικών κωδικοποιημένων στοιχείων στον πίνακα με τη συμμετοχή όλης της τάξης.

Βιβλιογραφικές παραπομπές

Πηγή	
1.1	Τηλέμαχος Λουγγής, «Ο βυζαντινός αγρότης», <i>Ιστορικά</i> 144 (25 Ιουλίου 2002) <i>Ο βυζαντινός άνθρωπος</i> , σ. 8.
1.2	Έφη Ράγια, <i>Βυζαντινών μέτρον τύχης</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Ιστοσελίδα για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου: http://byzmettyhes.gr/ , λήμμα: Οι πένντες και η κοινωνική αντιπαράθεση του 10ου αι., http://byzmettyhes.gr/%CF%84%CE%B5%CE%BA%CE%BC%CE%B7%CF%81%CE%AF%CF%89%CF%83%CE%B7-link/%CE%9F%CE%B9-%CF%80%CE%AD%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%AC%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-10%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%B9
1.3	Έφη Ράγια, <i>Φτωχοί και πλούσιοι στο μέσο Βυζάντιο: πενία, πλούτος και εξουσία</i> , http://docplayer.gr/31304685-Efi-ragia-ftohoi-kai-ploysioi-sto-meso-vyzantio-penia-ploytos-kai-exoysia-1.html (Διάλεξη που δόθηκε στο πλαίσιο Μορφωτικών Εκδηλώσεων ΕΙΕ, 2012-2013, με τίτλο «Παλαιά και νέα πτώχεια και εξουσία του χρήματος», 29 Ιανουαρίου 2013), σ. 7-8.
1.4	Τζούντιθ Χέριν, <i>Τι είναι το Βυζάντιο</i> , Αθήνα: Ωκεανίδα 2008, σ. 305.
1.5	Τζούντιθ Χέριν, <i>Τι είναι το Βυζάντιο</i> , Αθήνα: Ωκεανίδα 2008, σ. 308.
1.6	Πελεκανίδης, Στ., Χρήστου, Π., Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χρ., Καδάς, Σ., Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους: <i>Εικονογραφημένα Χειρόγραφα, παραστάσεις-επίτιπλο-αρχικά γράμματα</i> τ. Β', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών Α.Ε. 1975, σ. 192, εικ. 321. http://www.fhw.gr/chronos/09/gr/gallery/main/people/k3a1p1.html
1.7	http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSDIM-E105/752/4944,22532/
1.8	Έφη Ράγια, <i>Βυζαντινών μέτρον τύχης</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Ιστοσελίδα για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου: http://byzmettyhes.gr/ , λήμμα: <i>Οι κατώτερες κοινωνικές κατηγορίες</i> , 2013, http://byzmettyhes.gr/%CF%84%CE%B5%CE%BA%CE%BC%CE%B7%CF%81%CE%AF%CF%89%CF%83%CE%B7/%CE%A0%CE%B5%CE%BD%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%AD%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82-%CE%AE-%CF%80%CF%84%CF%89%CF%87%CE%BF%CE%AF/%CE%9F%CE%B9-%CF%87%CE%B1%CE%BC%CE%B7%CE%BB%CF%8C%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82

1.9	Έφη Ράγια, <i>Βυζαντινῶν μέτρον τύχης</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Ιστοσελίδα για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου: http://byzmettyhes.gr/ , λήμμα: <i>Οι κατώτερες κοινωνικές κατηγορίες</i> , 2013, http://byzmettyhes.gr/%CF%84%CE%B5%CE%BA%CE%BC%CE%B7%CF%81%CE%AF%CF%89%CF%83%CE%B7/%CE%A0%CE%B5%CE%BD%CE%AF%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%AD%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82-%CE%AE-%CF%80%CF%84%CF%89%CF%87%CE%BF%CE%AF/%CE%9F%CE%B9-%CF%87%CE%B1%CE%BC%CE%B7%CE%BB%CF%8C%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%B7%CE%B3%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82
1.10	Helga Koepstein, «Μερικές παρατηρήσεις για τη νομική κατάσταση των δούλων κατά την Πείρα», <i>Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου</i> , Χ. Αγγελίδη (επ.), Αθήνα: Κέντρο Βυζαντινών Μελετών/ΕΙΕ, 1989, σ. 412-413, 417.
1.11	Αφέντρα Γ. Μουτζάλη, «Ο ρόλος των Γυναικών στο Βυζάντιο. Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και καθημερινή πραγματικότητα», <i>Αρχαιολογία και Τέχνες</i> , 69 (Δεκέμβριος 1998), σ. 41.
1.12	Μικρογραφία χειρογράφου του 14ου αιώνα (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη), Σχολικό βιβλίο Ιστορίας Β΄ Λυκείου, σ. 38.
1.13	Ιστολόγιο των μαθητών Γυμνασίου Πύργου Σάμου, Επαγγέλματα στο Βυζάντιο, https://byzepa.wordpress.com/
1.14	Nicolas Svoronos, <i>Les nouvelles des empereurs Macédoniens concernant la terre et les stratiotes</i> . Introduction, édition, commentaires, Edition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athenes, Centre de Recherches Byzantines, Fondation culturelle de la Banque National, 1994, σ. 203.
1.15	Marie-Henriette Fourny, Maurice Leroy, "La Vie de Saint Philarete", <i>Byzantion</i> 9 (1934), σ. 113-115.
1.16	Marie-Henriette Fourny, Maurice Leroy, "La Vie de Saint Philarete", <i>Byzantion</i> 9 (1934), σ. 137.
1.17	Βιβλίο του Ιώβ, Parisinus Gr, 35 (1362).
1.18	Ηλίας Αναγνωστάκης, «Το επεισόδιο της Δανιηλίδας», <i>Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου</i> , Αθήνα: Κέντρο Βυζαντινών Μελετών/ΕΙΕ 1989, επιμέλεια Χριστίνα Αγγελίδη, σ. 379.
1.19	http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSGYM-B109/375/2500,9616/
1.20	Βασιλική Βήλυσίδου, «Ο μεσοβυζαντινός αριστοκράτης», <i>Ιστορικά</i> 144 (25 Ιουλίου 2002) <i>Ο βυζαντινός άνθρωπος</i> , σ. 34.

1.21	Τζούντιθ Χέριν, <i>Τι είναι το Βυζάντιο</i> , μτφ. Χρ. Σαμαρά, Αθήνα: Ωκεανίδα 2008, σ.308-309.
1.22	Τ. Λουγγής, «Η εξέλιξη της Βυζαντινής Πόλης, από τον 4ο στο 12ο αιώνα», <i>Βυζαντινά</i> 16 (1996), σ. 67.
1.23	Πρόγραμμα Εκπαίδευσης Μουσουλμανοπαίδων, Ιστορία Β΄ Γυμνασίου, Αθήνα: ΙΤΥΕ Διόφαντος 2017, σ. 57.
1.24	Τζούντιθ Χέριν, <i>Τι είναι το Βυζάντιο</i> , μτφ. Χρ. Σαμαρά, Αθήνα: Ωκεανίδα 2008, σ. 309.
1.25	Ιωάννη Δαμασκνού, <i>Ιερά παράληλη</i> , <i>Patrologia Graeca</i> 95, 1517c-1520a. http://byzmettyhes.gr/%CE%BB%CE%AE%CE%BC%CE%BC%CE%B1-fancybox/%CE%A0%CE%AD%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%BB%CE%BF%CF%85%CF%84%CE%BF%CF%8D%CE%BD%CF%84%CE%B5%CF%82
2.1	Marie-Henriette Fourny, Maurice Leroy, “La Vie de Saint Philarete”, <i>Byzantion</i> 9 (1934), σ. 116-119.
2.2	<i>Patrologia Graeca</i> , τ. 107, σ. 697d-700a.
2.3	Nicolas Svoronos, <i>Les nouvelles des empereurs Macedoniens concernant la terre et les stratiotes</i> . Introduction, edition, commentaires, Edition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athenes, Centre de Recherches Byzantines, Fondation culturelle de la Banque National, 1994, σ. 85.
2.4	Έφη Ράγια, <i>Βυζαντινών μέτρον τύχης</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Ιστοσελίδα για την κοινωνική ιστορία του Βυζαντίου: http://byzmettyhes.gr/ , λήμμα: Οι πένντες και η κοινωνική αντιπαράθεση του 10ου αι., http://byzmettyhes.gr/%CF%84%CE%B5%CE%BA%CE%BC%CE%B7%CF%81%CE%AF%CF%89%CF%83%CE%B7-link/%CE%9F%CE%B9-%CF%80%CE%AD%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%BA%CE%BF%CE%B9%CE%BD%CF%89%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%B9%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%AC%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-10%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%B9 .
2.5	<i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i> , Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1979, τ. 8, σ. 219.
2.6	Nicolas Svoronos, <i>Les nouvelles des empereurs Macedoniens concernant la terre et les stratiotes</i> . Introduction, edition, commentaires, Edition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athenes, Centre de Recherches Byzantines, Fondation culturelle de la Banque National, 1994, σ. 84.
2.7	Alexander Kazdhan, Ann Wharton Epstein, <i>Αλληλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα</i> , Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2004, σ. 108-109.

2.8	Έφη Ράγια, <i>Φτωχοί και πλούσιοι στο μέσο Βυζάντιο: πενία, πλούτος και εξουσία</i> , http://docplayer.gr/31304685-Efi-ragia-ftohoi-kai-ploysioi-sto-meso-vyzantio-penia-ploytos-kai-exoysia-1.html (Διάλεξη που δόθηκε στο πλαίσιο Μορφωτικών Εκδηλώσεων ΕΙΕ, 2012-2013, με τίτλο «Παλαιά και νέα πτώχεια και εξουσία του χρήματος», 29 Ιανουαρίου 2013), σ. 7-8.
2.9	Nicolas Svoronos, <i>Les nouvelles des empereurs Macedoniens concernant la terre et les stratiotes</i> . Inroduction, edition, commentaires, Edition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athenes, Centre de Recherches Byzantines, Fondation culturelle de la Banque National, 1994, σ. 62-64.
2.10	Nicolas Svoronos, <i>Les nouvelles des empereurs Macedoniens concernant la terre et les stratiotes</i> . Inroduction, edition, commentaires, Edition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athenes, Centre de Recherches Byzantines, Fondation culturelle de la Banque National, 1994, σ. 83-84.
2.11	Nicolas Svoronos, <i>Les nouvelles des empereurs Macedoniens concernant la terre et les stratiotes</i> . Inroduction, edition, commentaires, Edition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athenes, Centre de Recherches Byzantines, Fondation culturelle de la Banque National, 1994, σ. 204.
ΦΕ 3Γ Ερ.: 2	Εικόνα 1: <i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i> , Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1979, τ. 8, σ. 187. Εικόνα 2: <i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i> , Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1979, τ. 8, σ. 208. Εικόνα 3: <i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i> , Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1979, τ. 8, σ. 202. Εικόνα 4: <i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i> , Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1979, τ. 8, σ. 207. Εικόνα 5: <i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i> , Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1979, τ. 8, σ. 187.
2.12	Nicolas Svoronos, <i>Les nouvelles des empereurs Macedoniens concernant la terre et les stratiotes</i> . Inroduction, edition, commentaires, Edition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athenes, Centre de Recherches Byzantines, Fondation culturelle de la Banque National, 1994, σ. 58-70.
2.13	Nicolas Svoronos, <i>Les nouvelles des empereurs Macedoniens concernant la terre et les stratiotes</i> . Inroduction, edition, commentaires, Edition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athenes, Centre de Recherches Byzantines, Fondation culturelle de la Banque National, 1994, σ. 83-84.
2.14	Νίκος Σβορώνος, <i>Η Βυζαντινή Επαρχία. Πέντε μαθήματα</i> , Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, 1991, σ. 99.
2.15	Βάσω Νεράντζη-Βαρμάζη, <i>Αγροτική και Αστική Οικονομία στο Βυζαντινό Κράτος</i> , Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2002, σ. 32-33.

2.16	<i>Ιωάννου Σκυλίτζη Σύνοψις ιστοριών: Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum</i> , ed. I. Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 5, Berlin-New York 1973, σ. 175.
2.17	<i>Ιωάννου Ζωναρά Επιτομή Ιστοριών</i> , ed. M. Pinder – Th. Büttner -Wobst, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB), Bonn, 1841-1897, τ. 3, 561.1-6.
2.18	<i>Ιωάννου Σκυλίτζη Σύνοψις ιστοριών: Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum</i> , ed. I. Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 5, Berlin-New York 1973, σ. 229.
2.19	<i>Ιωάννου Σκυλίτζη Σύνοψις ιστοριών: Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum</i> , ed. I. Thurn, Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB) 5, Berlin-New York 1973, σ. 293.
2.20	<i>Ιωάννου Ζωναρά Επιτομή Ιστοριών</i> , ed. M. Pinder – Th. Büttner-Wobst, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (CSHB), Bonn, 1841-1897, τ. 3, 573.15-17 και 574.10-13.
2.21	<i>Ιστορία του Ελληνικού Έθνους</i> , Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1979, τ. 8, σ. 188.
3.1	Αφέντρα Μουτζάλη, «Ιατροί, ευαγή ιδρύματα και περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο», <i>Αρχαιολογία και Τέχνες</i> , 81 (Δεκέμβριος 2001), σ. 106.
3.2	HYPERLINK http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=99:foini-ton-pateron-27&catid=78&Itemid=470 " http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content HYPERLINK " http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=99:foini-ton-pateron-27&catid=78&Itemid=470 "& HYPERLINK " http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=99:foini-ton-pateron-27&catid=78&Itemid=470 "view=article HYPERLINK " http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=99:foini-ton-pateron-27&catid=78&Itemid=470 "& HYPERLINK " http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=99:foini-ton-pateron-27&catid=78&Itemid=470 "id=99:foini-ton-pateron-27 HYPERLINK " http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=99:foini-ton-pateron-27&catid=78&Itemid=470 "& HYPERLINK " http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=99:foini-ton-pateron-27&catid=78&Itemid=470 "catid=78 HYPERLINK " http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=99:foini-ton-pateron-27&catid=78&Itemid=470 "& HYPERLINK " http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=99:foini-ton-pateron-27&catid=78&Itemid=470 "Itemid=470
3.3	Κωνσταντίνος Μουστάκας (2008) «Φιλανθρωπικά ιδρύματα στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη», Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, <i>Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού</i> , Κωνσταντινούπολη, 2008, http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10853

3.4	Λεωνίδας Μαυρομμάτης, «Όψεις της φιλάνθρωπίας στο Βυζάντιο», <i>Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση»</i> . Αθήνα: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 1989, (επιμέλεια Χριστίνα Αγγελίδη), σ. 152.
3.5	Χριστίνα Αγγελίδη, «Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο», <i>Αρχαιολογία & Τέχνες</i> , 103 (Ιούνιος 2007), σ. 14-19 http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/103-3.pdf
3.6	N.H. Baynes & H.St. L.B. Moss, <i>Βυζάντιο. Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό</i> , μτφρ. Δ. Σακκά. Αθήνα: Παπαδήμας, σ. 135.
3.7	https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.gr.2
3.8	Κωνσταντίνος Μουστάκας, «Φιλάνθρωπικά ιδρύματα στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη», <i>Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη</i> , 2008. http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10853
3.9	Χριστίνα Αγγελίδη, «Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο», <i>Αρχαιολογία & Τέχνες</i> , 103 (Ιούνιος 2007), σ. 17. http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/103-3.pdf
3.10	http://dc.lib.unc.edu/cdm/ref/collection/mackinney/id/3951
3.11	Λεωνίδας Μαυρομμάτης, «Όψεις της φιλάνθρωπίας στο Βυζάντιο», <i>Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση»</i> . Αθήνα: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 1989, (επιμέλεια Χριστίνα Αγγελίδη), σ. 150-151.
3.12	Δημήτριος Κωνσταντέλης Πενία, <i>κοινωνία και φιλάνθρωπία στον μεταγενέστερο μεσαιωνικό ελληνικό κόσμο</i> , μτφρ. Αθανασία Κοντογιαννακοπούλου. Θεσσαλονίκη: Βάνιας 1994, σ. 155-157.
3.13	Αφέντρα Μουτζάλη, «Ιατροί, ευαγή ιδρύματα και περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο», <i>Αρχαιολογία και Τέχνες</i> , 81 (Δεκέμβριος 2001), σ. 106.
3.14	Emmanuel Moutafon «Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μοηλά Ζεϋρέκ Τζαμί)», <i>Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού</i> , Κωνσταντινούπολη, 2008. http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10903
3.15	Χριστίνα Αγγελίδη, «Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο», <i>Αρχαιολογία & Τέχνες</i> , 103 (Ιούνιος 2007), σ. 18 http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/103-3.pdf
3.16	H.G. Beck, <i>Η Βυζαντινή Χιλιετία</i> , μτφρ. Δ. Κούρτοβικ. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 1990, σ. 456-457.
3.17	Αφέντρα Μουτζάλη, «Περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο», <i>Αρχαιολογία και Τέχνες</i> , 103 (Ιούνιος 2007), σ. 12.
3.18	<i>Κωνσταντινούπολη, Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα</i> , Κείμενα: Κώστας Σταματόπουλος, Ακύλλας Μήλλας, Φωτογραφίες: Λίζα Έβερετ, Ντόρα Μηναιΐδη, Μαρία Φακίδη, Αθήνα: Εκδόσεις Λούση Μηπρατζιώτη, σ. 60.

3.19	<i>Κωνσταντινούπολη, Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα</i> , Κείμενα: Κώστας Σταματόπουλος, Ακύλλας Μήλλας, Φωτογραφίες: Λίζα Έβερτ, Ντόρα Μηνναΐδη, Μαρία Φακίδη, Αθήνα: Εκδόσεις Λούση Μπρατζιώτη, σ. 61.
3.20	Χριστίνα Αγγελίδη, «Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περιθαλψής στο Βυζάντιο», <i>Αρχαιολογία & Τέχνες</i> , 103 (Ιούνιος 2007), σ. 18. http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/103-3.pdf
3.21	Δημήτριος Κωνσταντέλος, <i>Πενία, κοινωνία και φιλάνθρωπία στο μεταγενέστερο μεσαιωνικό ελληνικό κόσμο</i> , μτφρ. Αθανασία Κοντογιαννακοπούλου, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 142.
3.22	Από μεταβυζαντινό χειρόγραφο (Εθνική Βιβλιοθήκη, Παρίσι), Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος Ι', σ. 75.
3.23	Απόσπασμα 19.21 από το Κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο.
3.24	Κατερίνα Νικολάου, <i>Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2005, σ. 239.
3.25	Έ. Ράγια, <i>Φτωχοί και πλούσιοι στο μέσο Βυζάντιο: πενία, πλούτος και εξουσία</i> (Διάλεξη που δόθηκε στο πλαίσιο των Μορφωτικών Εκδηλώσεων ΕΙΕ, 2012- 2013, με τίτλο «Παλαιά και νέα πτώχεια και η εξουσία του χρήματος», 29 Ιανουαρίου 2013), σ. 5.

Αξιολόγηση: ασκήσεις συνοδικής αποτίμησης στην οδομέλεια:

1. [«..ονομάτων επίσκεψις..»]

Πρωτότυπο	Μετάφραση	Πηγή
«Πένης, ὁ διὰ τὸ πονεῖν καὶ ἐργάζεσθαι ποριζόμενος τὸν βίον».	Πένης: αὐτός που με κόπους και εργασία κερδίζει τα απαραίτητα για τη ζωή του.	E.L. de Stefani, Etymologicum Gudianum, fasc. 2, Leipzig 1920 (repr. Amsterdam 1965), Π 459.10-11
«Πτωχὸς μὲν ῥέγεται ὁ ἀπὸ πλούτου πεσὼν εἰς πενίαν, πένης δὲ, ὁ αἰὲν ἐν πενίᾳ δι- άγων».	Πτωχός: αὐτός που, ἀπὸ πλούσιος, ἔχει περιέλθει σε μία ζωή γεμάτη κόπους. Πένης: αὐτός που περνάει τη ζωή του κοπιάζοντας.	T. Gaisford, Georgii Choerobosci epimerismi in Psalmos, vol. 3, Oxford 1842, 112.30-31 T. Gaisford, Γεωργίου Χοιροβοσκίου επιμερισμοί, Υπόμνημα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, τόμος 3, Οξφόρδη 1842, 112.30-31
«[...] πλούσιος ὁ πολλὴν ἔχων οὐσίαν· εὖπορος, ὁ πρὸς τὰς ἐπιβαλλούσας χρείας ἀνενδεὲς».	Πλούσιος: αὐτός που ἔχει πολλήν περιουσία. Εὖπορος: αὐτός που μπο- ρεῖ νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες του.	Ό.π., 118.7-11
«[...] πένης οὐχ ὁ μηδὲν κε- κτημένος, ἀλλ' ὁ πολλῶν ἐφιέμενος· καὶ πλούσιος, οὐχ ὁ πολλὰ περιβεβλη- μένος, ἀλλ' ὁ μὴ πολλῶν δεόμενος».	Πένης: ὄχι αὐτός που δεν ἔχει τίποτα, ἀλλὰ ἐκεῖνος που ασχολεῖται με πολλὰ [εργαζόμενος γιὰ νὰ ζήσει]. Πλούσιος: ὄχι αὐτός που ἔχει πολλὰ, ἀλλὰ ἐκεῖνος που δεν χρειάζεται πολλὰ.	Suidae Lexicon, ed. E. BEKKER, Berlin 1854, Π 968.1 Λεξικὸ Σουίδα [ἢ Σούδα], ἔκδοσις Bekker, Βερολίνο 1854, Π 968.1
Πηγή: Ἐφη Ράγια (2013) <i>Φτωχοὶ καὶ πλούσιοι στὸ μέσο Βυζάντιο: πενία, πλούτος καὶ ἐξουσία</i> (Διάλεξη που δόθηκε στὸ πλαίσιο τῶν Μορφωτικῶν Εκδηλώσεων ΕΙΕ, 2012-2013, με τίτλο «Παλαιὰ καὶ νέα πτώχεια καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ χρήματος», 29 Ἰανουαρίου 2013), σσ. 3-4. (Διασκευή γιὰ λόγους γλωσσικῆς ἀπλοῦστευσης). Προσβάσιμο στὸ: http://repository.edulll.gr/edulll/bitstream/10795/1554/2/1554_Rich%20and%20poor%20NHRF%20lecture.pdf (8/12/2017).		

Ερώτηση: Συζητήστε για το νόημα των λέξεων «πτωχός», «πλούσιος», «πένης», σύμφωνα με τα στοιχεία του παραπάνω πίνακα. Οι έννοιες αυτές έχουν σήμερα την ίδια σημασία;

2. Ανάληψη ρόλων (για κάθε μια από τις 5 ομάδες): Να υποθέσετε ότι είστε μέλη μια περιπλανώμενης ομάδας στη βυζαντινή επικράτεια του 10ου αιώνα: 1) Άραβας έμπορος, 2) Ενετός πλαιοκτήτης, 3) Βυζαντινός πραματευτής, 4) γυναίκα ζητιάνα, 5) ορφανό αγόρι, 6) εγγράμματη αριστοκράτισσα. Όταν ολοκληρώνετε το ταξίδι σας περιγράψτε, μέσα σε 100 λέξεις ο καθένας / η καθεμία, στο ημερολόγιό σας:

A. τη ζωή των φτωχών αγροτών και δούλων

B. τις συνθήκες ζωής των φτωχών κατοίκων στις πόλεις

Γ. τις διατροφικές συνθήκες και το περιβάλλον στο σπίτι ενός πλούσιου στην επαρχία

Δ. τα οικοδομήματα των πλούσιων σε μια πόλη

Ε. τα παράπονα φτωχών για τις συνθήκες διαβίωσης και την απώλεια της μικρής περιουσίας τους και των πλούσιων για τη φορολογία και την επιβολή νόμων προστασίας των πτωχών.

Στ. την οργάνωση και τη ζωή σε ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα

Για τη σύντομη καταγραφή (ή προφορική παρουσίαση) σας, μπορείτε να αξιοποιήσετε τις πληροφορίες των πηγών τις οποίες επεξεργαστήκατε ως ομάδες, καθώς και την αφήγηση του σχολικού εγχειριδίου.

Τέλος, συζητάτε για το πόσο έχει αλλάξει η ζωή των ανθρώπων στις σύγχρονες κοινωνίες και για την ανάγκη ο νόμος να προστατεύει τους αδυνάτους από την αυθαιρεσία των δυνατών.

3. Να δημιουργήσετε ομάδες και να αναζητήσετε εικόνες της εποχής -π.χ. από μικρογραφίες- που αναφέρονται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων του Βυζαντίου. Στη συνέχεια να ετοιμάσετε μια ψηφιακή πολυμεσική παρουσίαση¹, αξιοποιώντας τις εικόνες και το υλικό από τις πηγές, με την οποία θα δείχνετε τη ζωή για τους πλούσιους και τους φτωχούς στην ύπαιθρο και τις πόλεις. Θα τονίσετε τα εξής στοιχεία: συνθήκες ζωής, προβλήματα, αντιμετώπιση, συνέπειες. Να “ντύσετε” την παρουσίαση με βυζαντινή μουσική (άσκηση προέκτασης για τη συνέχεια...) -δείτε, π.χ., εδώ: <https://www.youtube.com/watch?v=-e92KfWOnlc>.

¹Σημείωση για τον / την εκπαιδευτικό: Βλ. Κατερίνας Δημητριάδου, Διαφοροποίηση της διδασκαλίας με χρήση εννοιολογικής χαρτογράφησης στο: http://www.diapolis.auth.gr/epimorfotiko_uliko/index.php/2014-09-06-09-18-43/2014-09-06-09-29-21/24-a2-dimit?showall=1

4. Εναλλακτικά και με βάση το υλικό των πηγών, να συμπληρώσετε, τον πίνακα:

Κατηγορία	Προβλήματα	Αντιμετώπιση	Κράτος	Εκκλησία	Συνέπειες
αγρότες- μικροϊδιο- κτήτες γης					
φτωχοί των πόλεων					
πλούσιοι γαιοκτήμο- νες					
πλούσιοι στις πόλεις					

Παράρτημα: βιβλιογραφία και ιστογραφία

α1) χρησιμοποιηθείσα βιβλιογραφία:

- Baynes, N.H. & Moss, H.St. L.B. (1996) *Βυζάντιο. Εισαγωγή στο βυζαντινό πολιτισμό*, μτφρ. Δ. Σακκά. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Beck, H.G. (1990) *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ. Αθήνα: MIET.
- Fournie, Marie-Henriette & Leroy, M. "La Vie de S. Philarete", *Byzantion* 9 (1934), 85-170.
- Koepstein, Helga «Μερικές παρατηρήσεις για τη νομική κατάσταση των δούλων κατά την Πείρα», στο Χ. Αγγελίδη (επ.), *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Κέντρο Βυζαντινών Μελετών/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, σ.σ. 409-419.
- Αγγελίδη, Χριστίνα (2007) «Καταγωγή, νοσοκομεία και ξενώνες. Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο», στο: *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τχ. 103 (Ιούνιος 2007), σσ. 14-19.
- Αναγνωστάκης, Η. «Το επεισόδιο της Δανιηλίδας», στο Χ. Αγγελίδη (επ.), *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο, Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Κέντρο Βυζαντινών Μελετών/ΕΙΕ, Αθήνα 1989 σ.σ. 375-390.
- Δαμασκηνός, Ιωάννη *Ιερά παράλληλη*, PG 95, 1517 C-1520 A. Προσβάσιμο στο: [http://byzmettyhes.gr/%CE%BB%CE%AE%CE%BC%CE%BC%CE%B1-fancybox/%CE%A0%CE%AD%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%BB%CE%BF%CF%85%CF%84%CE%BF%CF%8D%CE%BD%CF%84%CE%B5%CF%82-\(8/12/2017\)](http://byzmettyhes.gr/%CE%BB%CE%AE%CE%BC%CE%BC%CE%B1-fancybox/%CE%A0%CE%AD%CE%BD%CE%B7%CF%84%CE%B5%CF%82-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CF%80%CE%BB%CE%BF%CF%85%CF%84%CE%BF%CF%8D%CE%BD%CF%84%CE%B5%CF%82-(8/12/2017))
- Κωνσταντέλος, Δημήτριος (1994) *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία στο μεταγενέστερο μεσαιωνικό κόσμο*, μτφρ. Αθανασία Κοντογιαννακοπούλου. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Λουγγής, Τηλέμαχος «Η εξέλιξη της Βυζαντινής Πόλης, από τον 4ο στο 12ο αιώνα», στα *Βυζαντινά*, τ. 16ος, σ.σ. 35-67, 1996.
- Μαυρομάτης, Λεωνίδας (1989) «Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο» (σσ. 147-152), στο: Χριστίνα Αγγελίδη (υπεύθυνη έκδοσης) *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση»*. Αθήνα: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Μουτζάλη, Αφέντρα «Ο ρόλος των Γυναικών στο Βυζάντιο. Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και καθημερινή πραγματικότητα», στο *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 69, Δεκέμβριος 1998, σ.σ. 10-21.
- Μουτζάλη, Αφέντρα (2001) «Ιατροί, ευαγή ιδρύματα και περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο», στο: *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τχ. 81 (Δεκέμβριος 2001), σσ. 102-108.
- Μουτζάλη, Αφέντρα (2007) «Περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο» (σσ. 10-13), στο: *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τχ. 103 (Ιούνιος 2007).

- Πελεκανίδης, Στ., Χρήστου, Π., Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χρ., Καδάς, Σ., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους: Εικονογραφημένα Χειρόγραφα, παραστάσεις - επίτιτλα - αρχικά γράμματα τ. Β΄*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., Αθήνα 1975.
- Ράγια, Έφη (2013) *Φτωχοί και πλούσιοι στο μέσο Βυζάντιο: πενία, πλούτος και εξουσία* (Διάλεξη που δόθηκε στο πλαίσιο των Μορφωτικών Εκδηλώσεων ΕΙΕ, 2012- 2013, με τίτλο «Παλαιά και νέα πτώχεια και η εξουσία του χρήματος», 29 Ιανουαρίου 2013). Προσβάσιμο στο https://repository.edulll.gr/edulll/retrieve/10582/1554_Rich%20and%20poor%20NHRF%20lecture.pdf (28/1/2018).
- Χέριν, Τζούντιθ, *Τι είναι το Βυζάντιο*, μτφ. Χρ. Σαμαρά, Ωκεανίδα, Αθήνα 2008.

α2) χρησιμοποιηθείσα ιστογραφία:

- Moutafon, Emmanuel «Μονή Χριστού Παντοκράτορος (Μοηλά Ζεϋρέκ Τζαμί)», *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10903> (14/1/2018).
- Μετάφραση του λόγου Περί Φιλοπτωχίας του Γρηγορίου Θεολόγου του Ναζιανζηνού σε κείμενο της Ιεράς Μονής Παρακλητίου (2012) http://www.imparaklitou.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=99:foniton-pateron-27&catid=78&Itemid=470 (16/1/2018)
- Μουστάκας, Κωνσταντίνος (2008) «Φιλανθρωπικά ιδρύματα στη βυζαντινή Κωνσταντινούπολη», στο: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Κωνσταντινούπολη*, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10853> (13/1/2018)

β1) προτεινόμενη βιβλιογραφία:

- Αγγελίδη, Χριστίνα (υπεύθυνη έκδοσης πρακτικών) (1989) *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου με θέμα «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση»* (Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988). Αθήνα: Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Patlagean, E. (1977) *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e siècles*. Paris : La Haye.

β2) προτεινόμενη ιστογραφία:

- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Πρόγραμμα «Καθημερινός και κοινωνικός βίος των Βυζαντινών, *Βυζαντινῶν μέτρον τύχης*, από την Έφη Ράγια <http://byzmettyhes.gr/>
- Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, *Εξερευνώντας τον κόσμο του Βυζαντίου*. Σύστημα ψηφιακών και διαδραστικών υπηρεσιών εκπαίδευσης και προβολής για τον βυζαντινό πολιτισμό <http://exploringbyzantium.gr/EKBBMM/Page?name=index&lang=gr>
- Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Μεγάλη Διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια, λήμμα Βυζαντινή περίοδος > κοινωνία: <http://constantinople.ehw.gr/forms/fDataDisplay.aspx?Mode=Lemmata&paramid=567&lastNode=t567>
- Φωτόδεντρο, Μαθησιακό αντικείμενο: βυζαντινή και μεσαιωνική ιστορία http://photodentro.edu.gr/lor/r/8521/8627/simple-search?newQuery=yes#q1=/q2=/q3=/q4=/q5=/sb=0/rd=DESC/rp=10/st=pageLink_5/rq=/rqc=/q6=/q7=/q8=/q11=/q9=/q10=/qcc=1,2,3,4/q15=/ageFrom=/ageTo=/q12=

Fourny Marie-Henriette, Leroy Maurice, "La Vie de Saint Philarete", Byzantion 9 (1934), σ. 116-119.

Harvey Alan, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο, 900-1200*, μετάφραση: Ελένη Σταμπόγλη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2013.

Kazdhan Alexander, Wharton Epstein Ann, *Αλληλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11ο και 12ο αιώνα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2004.

Koder Johannes, *Ο κηπουρός και η καθημερινή κουζίνα στο Βυζάντιο*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλιανδρή – Χορν, 1992.

Lemerle Paul, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: le sources et les problemes", *Revue Historique*, 219 (1958) σ. 32-74, 254-284, 220 (1958) σ. 43-94· αγγλική μετάφραση: *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century: The Sources and Problems*, Galway University Press, 1979.

Magdalino Paul, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α' Κομνηνού*, μετάφραση: Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2003.

Mango Cyril, *Βυζάντιο. Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, μετάφραση Δημήτρης Τσουγκαράκης, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2013.

Svoronos Nicolas, *Les nouvelles des empereurs Macedoniens concernant la terre et les stratiotes. Inroduction*, edition, commentaires, Edition posthume et index établis par P. Gounaridis, Athenes, Centre de Recherches Byzantines, Fondation culturelle de la Banque National, 1994.

Γουναρίδης Πάρις, *Η θέση του χωρικού στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλιανδρή – Χορν, 1993.

Γρηγορίου-Ιωαννίδου Μάρθα, *Στρατολογία και έγγεια στρατιωτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1989.

Λαΐου Αγγελική Ε. (Γενική εποπτεία), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. 1-3, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2006.

Λαμπάκης Στυλιανός, Τρωιάνος Σπύρος Ν., Ελένη Σαράντη Γ., Λουγγής Τηλέμαχος Κ., Βηυσίδου Βασιλική Ν., Σαββίδης Αλέξιος Γ.Κ., *Βυζαντινό Κράτος και Κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2003.

Λουγγής Τηλέμαχος, *Επισκόπηση Βυζαντινής Ιστορίας*, 1ος τόμος (324-1204), Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1998.

Νεράντζη-Βαρμάζη Βάσω, *Αγροτική και Αστική Οικονομία στο Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2002.

Σβορώνος Νίκος, *Η Βυζαντινή Επαρχία. Πέντε μαθήματα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη, 1991.

Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

